ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 2 (1980)

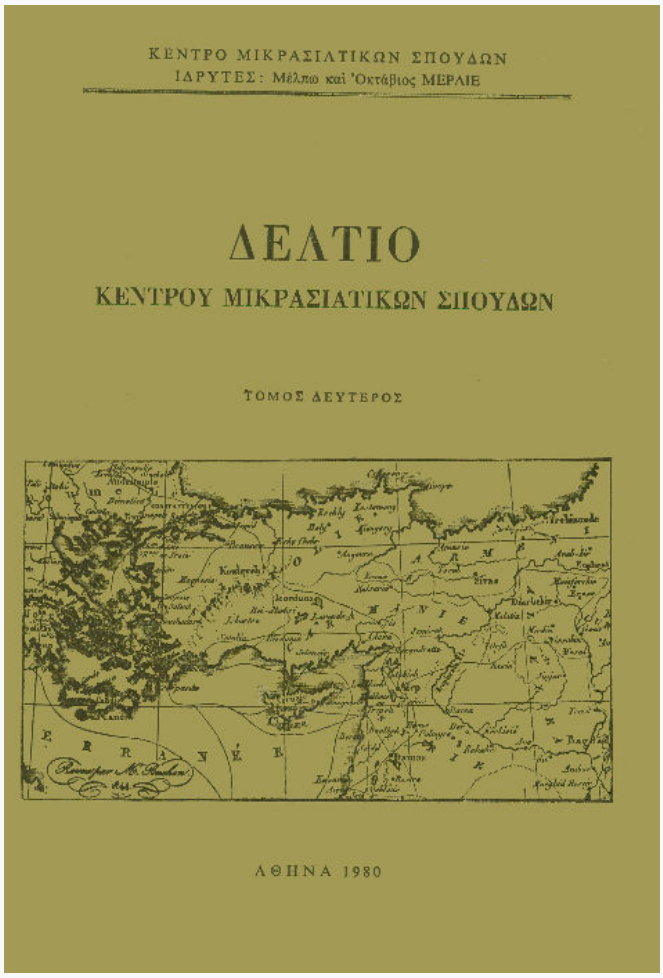

Η επόμενη μιας καταστροφής: (Σεπτέμβριος 1922- Ιανουάριος 1923)

Γιάννης Γ. Μουρέλος

doi: 10.12681/deltiokms.258

Copyright © 2015, Γιάννης Γ. Μουρέλος

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουρέλος Γ. Γ. (1980). Η επόμενη μιας καταστροφής: (Σεπτέμβριος 1922- Ιανουάριος 1923). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, *2*, 347–371. https://doi.org/10.12681/deltiokms.258

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 12/10/2024 08:05:08

Η ΕΠΟΜΕΝΗ ΜΙΑΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ
(Σεπτέμβριος 1922 - Ἰανουάριος 1923)

Σκοπὸς τῆς μελέτης ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν εἶναι ἡ ἀπαρίθμηση τῶν γεγονότων ποὺ διαδέχθηκαν τὴν πτώση τοῦ μικρασιατικοῦ μετώπου τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1922, οὔτε ἡ ἀνάλυση τῆς ἐξαιρετικὰ δύσκολης ψυχολογικῆς καὶ πολιτικῆς κατάστασης ποὺ γνώρισε ἡ Ἑλλάδα τὴν ἑπομένη τῆς ἐθνικῆς καταστροφῆς.

Θεωρώντας τὰ γεγονότα αὐτὰ σὰν μιὰ δεδομένη βάση ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἀναπτύξουμε μιὰ ὑποκειμενικὴ σύλληψή τους, ἀποφασίσαμε νὰ ἐξετάσουμε τὸ πνεῦμα καθὼς καὶ τὴν ὀπτικὴ γωνία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ γαλλικὴ διπλωματία ἀντέδρασε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τραγικῆς περιόδου ποὺ καλύπτει τὸ κίνημα τοῦ στρατοῦ, τὴν παραίτηση κι ἀναχώρηση τοῦ Κωνσταντίνου, τὴ δίκη καὶ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἕξι προσώπων ποὺ θεωρήθηκαν ὑπεύθυνα γιὰ τὴν καταστροφή, τέλος, τὴ δίκη καὶ τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ πρίγκιπα Ἀνδρέα.

Ἡ μελέτη ἐντάσσεται κυρίως στὸ διπλωματικὸ πλαίσιο κι ὄχι τόσο στὴν ἀνάλυση τῶν ἐσωτερικῶν προβλημάτων ποὺ γνώρισε τὸ Κράτος. Θὰ ἐπιμείνουμε δηλαδὴ στὴν ἐξέταση τῆς δράσης ποὺ ἀνέπτυξαν οἱ κυβερνήσεις τῶν ξένων δυνάμεων καθὼς καὶ οἱ ἀντιπρόσωποί τους στὴν Ἀθήνα.

Τὸ σύνολο τῶν στοιχείων ποὺ παραθέτουμε προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν[1]. Καλύπτουν καὶ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἡ Γαλλία δὲν εἶχε ἄμεση ἀνάμιξη. Φυσικὸ εἶναι νὰ ὑπάρχουν ὁρισμένα κενὰ ἢ ἀκόμα καὶ μιὰ λανθασμένη ἀξιολόγηση τῶν καταστάσεων. Προτιμήσαμε νὰ μὴ καλύψουμε τὰ κενὰ καὶ νὰ μὴν ἐπιφέρουμε, βοηθούμενοι ἀπὸ ἄλλες πηγές, πιθανὲς διορθώσεις, διατηρώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀκέραια τὴν ἀντίδραση

1. Ἐξετάσθηκαν οἱ ἑξῆς φάκελοι:

Documents Diplomatiques Français. Archives du Ministère des Affaires étrangères. Série Europe 1918-1929. Grèce:

57 Politique intérieure (mai-novembre 1922). Στὸ ἑξῆς θὰ ἀναφέρεται ὡς *A.E. 57.*

58 Politique intérieure (décembre 1922-novembre 1923). Στὸ ἑξῆς θὰ ἀναφέρεται ὡς *A.E. 58.*

76 Politique extérieure (avril-octobre 1922). Στὸ ἑξῆς θὰ ἀναφέρεται ὡς *A.E. 76.*

77 Politique extérieure (novembre 1922-juin 1923). Στὸ ἑξῆς θὰ ἀναφέρεται ὡς *A.E. 77.*

153 Justice. Dossier général. Στὸ ἑξῆς θὰ ἀναφέρεται ὡς *A.E. 153.*

154 Le procès des responsables du désastre d'Asie Mineure. Στὸ ἑξῆς θὰ ἀναφέρεται ὡς *A.E.154.*

τῶν γαλλικῶν διπλωματικῶν κύκλων, ὅπως ἐκδηλώθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1922, ἢ μ' ἄλλα λόγια, τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα τὶς δύσκολες ἐκεῖνες ὧρες.

Στὶς 24 Σεπτεμβρίου ἐκδηλώθηκε κίνημα στὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ πού, ἐγκαταλείποντας τὴ Μικρὰ Ἀσία, εἶχε συγκεντρωθεῖ στὴ Χίο καὶ στὴ Μυτιλήνη. Δυὸ μέρες ἀργότερα οἱ δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς τοὺς συνταγματάρχες Γονατᾶ καὶ Πλαστήρα, ἀποβιβάζονταν στὴν Ἀττική: Ἡ κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου ὑπέβαλε τὴν παραίτησή της καὶ στὶς 27 Σεπτεμβρίου, ὑποχωρώντας στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς, ὁ βασιλεὺς Κωνσταντίνος γνωστοποίησε μὲ διάγγελμα τὴν ἀπόφασή του νὰ ἐγκαταλείψει τὸ θρόνο.

Σ' ἕνα μακρὺ ὑπόμνημα ποὺ ἀπηύθηνε πρὸς τὸ γενικὸ ἐπιτελεῖο του, ὁ λοχαγὸς de Colombel, στρατιωτικὸς ἀκόλουθος τῆς γαλλικῆς πρεσβείας, ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἐπανάσταση δὲν ἀπετέλεσε μιὰ ἐθνικὴ ἐκδήλωση, ἀλλὰ μιὰ ἐκμετάλλευση, ἀποτελεσματικὰ ὀργανωμένη ἀπὸ μερικοὺς ἐνδιαφερομένους ἀξιωματικούς, τῆς ἐπιθυμίας τῶν φυγαδευμένων στὴ Χίο καὶ στὴ Μυτιλήνη στρατιωτικῶν δυνάμεων νὰ ἐπιστρέψουν στὸν τόπο τους. Οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοὺς προσέφεραν, καταργώντας τὸ καθεστὼς τοῦ Κωνσταντίνου, μιὰ θαυμάσια πρόφαση γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν ὑποχώρησή τους. Ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ κοπάδι ἀπὸ λιποτάκτες στάθηκε τυχερό, γιατὶ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἀθήνα κάτω ἀπὸ ἱκανοποιητικὲς συνθῆκες, ἔστω κι ἂν ὁ πληθυσμὸς δὲν τοὺς ἐπεφύλαξε θερμὴ ὑποδοχή, ἐνῶ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐγκατέλειπε τὴ Σμύρνη ἀντιμετώπιζε τὴν ἀπειλὴ ἀντιποίνων[2].

Μπροστὰ στὶς ἐξελίξεις αὐτές, ἡ Γαλλία δὲν μετέβαλε τὴ στάση της. Τὸ Quai d'Orsay συνέχισε τὴν πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1920, ὅταν ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὕστερα ἀπὸ ἐκλογές, εἶχε προτιμήσει τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Κωνσταντίνου στὸ θρόνο. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, οἱ γαλλικοὶ διπλωματικοὶ κύκλοι στὴν Ἀθήνα συνέχιζαν τὴ συνεργασία τους μὲ τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν γιὰ ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις, ἐκδηλώνοντας ὅμως ἀντιπάθεια πρὸς τὸ κυβερνητικὸ περιβάλλον καὶ τὴν Αὐλή. Τὴν ἴδια στάση διατήρησαν καὶ ἀπέναντι στὸ κίνημα.

> Ἡ ἐξέγερση καὶ οἱ ὑποστηρικτές της θὰ ἐπιθυμοῦσαν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ ξαναβροῦν τὴν εὔνοια τῆς Γαλλίας τῆς ὁποίας τὴν ἐχθρικὴ πολιτικὴ θεωροῦν σὰν τὴν κύρια αἰτία τῆς καταστροφῆς. Πιστεύουν ὅτι ἡ ἀνατροπὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἀποτελεῖ ἕνα μέτρο ποὺ

2. *A.E.154:* Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel τῆς 20ης Δεκεμβρίου 1922, σ. 5. (Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προκατάληψη τοῦ Γάλλου λοχαγοῦ ἀπέναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ποὺ τὸν ὀνομάζει «λιποτάχτη» ἐνῶ ἤξερε ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς Κυβέρνησής του συνετέλεσε στὴν ἥττα καὶ στὴν ὑποχώρησή του. σημ. Σ.)

ἐξαγοράζει ἀπέναντί μας τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Νοεμβρίου 1920. Ὅποιο καὶ νὰ εἶναι τὸ μέγεθος τῆς χίμαιρας ποὺ περικλείεται σὲ μιὰ παρόμοια ἀνάλυση, εἶναι δύσκολο νὰ πεισθοῦν ὅτι ἡ ἐπανάσταση (...) δὲν μπορεῖ νὰ ἀσκήσει καμιὰ ἐπίδραση στὶς διαθέσεις καθὼς καὶ στὶς πράξεις μας (...) Ὁ Γονατᾶς καὶ ὁ Πλαστήρας, στρατιωτικοὶ μὲ περιορισμένη πείρα γύρω ἀπὸ τὰ πολιτικὰ θέματα, αἰσθανόμενοι τὴ σοβαρότητα τῶν ἀποφάσεων ποὺ πρέπει νὰ πάρουν, ἐπηρεάζονται συχνὰ ἀπὸ ἀντιφατικὲς συμβουλές,

ἔγραφε ὁ de Marcilly, πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα, πρὸς τὸν Raymond Poincaré, πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν[3].

Στὶς 29 Σεπτεμβρίου, ὁ Γάλλος ἀντιπρόσωπος δεχόταν στὴν πρεσβεία τὴν ἐπίσκεψη τῶν Πλαστήρα καὶ Παπαναστασίου, ἐνῶ κυκλοφοροῦσαν φῆμες σχετικὲς μὲ τὴν ἐπικείμενη ἐκτέλεση πέντε πρώην ὑπουργῶν ποὺ εἶχαν συλληφθεῖ (Γούναρης, Στράτος, Πρωτοπαπαδάκης, Θεοτόκης καὶ Γούδας). Εἶχε μάλιστα διαδοθεῖ ὅτι ἡ ἐκτέλεσή τους θ' ἀκολουθοῦσε, χωρὶς καθυστέρηση, τὴ δίκη τους ἀπὸ ἕνα ἔκτακτο στρατοδικεῖο. Ὁ Γάλλος πρεσβευτής, ἀκολουθούμενος κι ἀπὸ ἄλλους συναδέλφους του, εἶχε ἤδη μεσολαβήσει ὑπὲρ τῶν συλληφθέντων, ὑποστηρίζοντας ὅτι παρόμοια χρήση στρατιωτικῆς δικαιοσύνης θὰ δημιουργοῦσε τὴ χειρότερη ἐντύπωση στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη.

Σκοπὸς τῆς ἐπίσκεψης αὐτῆς ἦταν ἡ τύχη τοῦ Κωνσταντίνου, γιὰ τὴν ὁποία ζητήθηκε ἡ γνώμη τῆς Γαλλίας. Ὁ Marcilly συνέστησε ἰδιαίτερη προσοχὴ ἐκ μέρους τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας. Ἐξομολογήθηκε πρὸς τὸ Quai d'Orsay τὸ φόβο ὅτι γιὰ τὸν ἔκπτωτο βασιλέα ὅπως καὶ γιὰ τοὺς ὑπουργούς, τὸ πνεῦμα τῆς ἐκδίκησης, ἐνισχυμένο ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης, πολὺ πιθανὸν νὰ ἐπηρέαζε στὸ ἄμεσο μέλλον τὴν ἀπόφαση τῶν ἀρχηγῶν.

Σὲ συνεννόηση μὲ τὸ Βρεττανὸ συνάδελφό του Lindley εἶχαν συμβουλεύσει τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ νὰ διορίσει μιὰ κυβέρνηση στὴν ὁποία καὶ νὰ ἀναθέσει τὴ διεύθυνση καὶ τὴν εὐθύνη τῆς διοίκησης τοῦ Κράτους. Ὁ Lindley εἶχε μάλιστα ἐμπιστευτικὰ ἐκφρασθεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπομάκρυνσης τὸ γρηγορότερο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας γιὰ λόγους ἀσφαλείας.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Quai d'Orsay στὰ διαβήματα αὐτὰ ὑπῆρξε ἀρνητική. Ἀναγνωρίζοντας τὸ ἀνθρωπιστικό τους πνεῦμα, ὁ Poincaré συνιστοῦσε στὸν ἀντιπρόσωπό του νὰ μὴν προβεῖ σὲ καμιὰ πράξη ἢ δήλωση ποὺ κινδύνευε νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἐπέμβαση στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδας[4].

Στὶς 30 Σεπτεμβρίου ὁ Κωνσταντίνος ἀκολουθοῦσε γιὰ δεύτερη φορὰ τὸ δρόμο τῆς ἐξορίας. Τὴν προηγούμενη, σχηματίσθηκε κυβέρνηση ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ζαΐμη, ὁ ὁποῖος, ἀπὼν στὴ Βιέννη, εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐσωτερικῶν Σωτήριο Κροκιδᾶ. Τὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν

3. *A.E. 57:* Marcilly πρὸς Poincaré, 439-440-441, 445-446 τῆς 29ης Σεπτεμβρίου 1922.

4. *A. E. 57:* Poincaré πρὸς Marcilly, 548 τῆς 29ης Σεπτεμβρίου. *A. E. 154:* Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 6-7.

ἀνελάμβανε ὁ Νικόλαος Πολίτης. Ἡ γαλλικὴ πρεσβεία ἐξέφρασε τὴν ἀνησυχία της μὲ τὴν παραμονὴ τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς στὸ πλευρὸ τῆς κυβέρνησης. Οἱ Γονατὰς καὶ Πλαστήρας ἔδειχναν γενικὰ εὐνοϊκὰ διατεθειμένοι, ἦταν ὅμως αἴσθητὸς ὁ φόβος ὅτι τὰ ἀκραῖα στοιχεῖα τοῦ κινήματος μποροῦσαν νὰ τοὺς παρασύρουν στὴ λήψη βίαιων μέτρων[5].

> Ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἐπανάστασης, ἡ Ἑλλάδα ζεῖ κάτω ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτη ἐξουσία: πρόκειται γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ πενταμελὴ ἐπιτροπή, ἡ ὁποία δείχνει ἀρκετὴ ἀμηχανία μπροστὰ στὴ χρήση τῆς δύναμης ποὺ ἔχει συγκεντρώσει στὰ χέρια της. Ὁ βασιλέας Γεώργιος ὁ Β΄ δὲν μετρᾶ πιὰ παρὰ σὰν ἀνάμνηση (...) Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπανάσταση δημιουργήθηκε ἀπὸ τοὺς βενιζελικούς, χρωστᾶ ὅμως τὴν ἄμεση ἐξάπλωση καὶ ἐπιτυχία της στὸ γεγονὸς ὅτι συμπεριέλαβε στὶς τάξεις της σημαντικὸ ἀριθμὸ βασιλοφρόνων ἀξιωματικῶν. Ἦταν ἑπομένως ἀναγκασμένη νὰ μείνει πιστὴ στὴν ἀρχικὴ συμφωνία, ὑπεράνω τῶν πολιτικῶν κομμάτων. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, οἱ βενιζελικοὶ ἀξιωματικοί, συγκεντρωμένοι γύρω ἀπὸ τὸ συνταγματάρχη Πλαστήρα (...) τῆς ἔδωσαν γι' ἀρχηγὸ ἕνα βασιλόφρονα, τὸ συνταγματάρχη Γονατᾶ. Οἱ βασιλόφρονες, ἔχοντας ὑποχωρήσει, δέχονται τὴν παραίτηση τοῦ Κωνσταντίνου σὰν μέρος τοῦ προγράμματος τῆς ἐπανάστασης, ἐνῶ οἱ βενιζελικοὶ δέχθηκαν νὰ περιορισθοῦν στὴν ἁπλὴ διαδοχὴ βασιλέα (...) καὶ νὰ μὴν προεκταθοῦν ὡς τὴν μεταβολὴ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος,

ἔγραφε ὁ Marcilly[6].

Στὸ Παρίσι ὅμως ἐπικρατοῦσε μιὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη:

> Ὁ κ. Βενιζέλος μοῦ ἀνεκοίνωσε σήμερα ὅτι ἡ ὕπαρξη νέου βασιλέα δὲν τὸν ἀπασχολεῖ καθόλου. Πιστεύει ὅι ἡ παραίτησή του θὰ κριθεῖ ἀναγκαία μετὰ ἀπὸ τὴν σύγκληση συνταγματικῆς βουλῆς κι ὅτι θὰ προκηρυχθεῖ, δίχως καμιὰ ἀμφιβολία, δημοκρατία. Ἕως τότε, ὁ βασιλέας δὲν πρόκειται νὰ κυβερνήσει. Δὲν ὑπάρχει ἑπομένως κανένας λόγος νὰ προβοῦμε στὴν ἀναγνώρισή του ἢ νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε,

τηλεγραφοῦσε στὶς 6 Ὀκτωβρίου ὁ Poincaré. Δηλώσεις ποὺ ἐπανελήφθηκαν ἀπὸ τὸν Βενιζέλο στὶς 22 τοῦ ἴδιου μήνα κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσκεψής του στὴν γαλλικὴ πρεσβεία τοῦ Λονδίνου[7].

Ὁ τέως πρωθυπουργὸς κατέληγε σὲ λανθασμένη ἐκτίμηση τῆς κατάστασης ἢ μήπως πρόκειται γιὰ μιὰ πρώτη ρωγμὴ στὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων τοῦ κινήματος; Τὰ ἀρχεῖα ποὺ συμβουλευθήκαμε δὲν παραθέτουν δυστυχῶς πρόσθετα στοιχεῖα ὥστε νὰ σχηματισθεῖ μιὰ ὁλοκληρωμένη ἰδέα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ θέματος[8].

5. *Α.Ε. 57:* Marcilly πρὸς Poincaré, 449-450 τῆς 30ῆς Σεπτεμβρίου, 452-453-454 τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1922.

6. *Α.Ε. 57:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 180 τῆς 25ης Ὀκτωβρίου 1922.

7. *Α.Ε. 57:* Poincaré πρὸς Marcilly, 582 τῆς 6ης Ὀκτωβρίου. Saint-Aulaire πρὸς Poincaré, δ. ἀ. τῆς 23ης Ὀκτωβρίου 1922.

8. *Α.Ε. 57:* Marcilly πρὸς Poincaré, 525 τῆς 29ης Νοεμβρίου 1922. Ὁ Marcilly παραδέχεται τὴν ὕπαρξη στοὺς κόλπους τῆς βενιζελικῆς παράταξης μιᾶς μικρῆς ὁμάδας ἡ ὁποία, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Ἀλέξανδρου Καραπάνου, εἶχε ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας.

Ὑπῆρχε ὅμως ἕνα δεύτερο θέμα ὅπου διαπιστώνεται αὐτὴ τὴ φορὰ πλήρης συμφωνία: ἡ ἐνοχὴ τῆς κυβέρνησης Γούναρη, στὴν ὁποία ὁ στρατὸς καὶ στὴ συνέχεια ἡ κοινὴ γνώμη διοχέτευαν τὴν εὐθύνη τῆς καταστροφῆς. Ἀπὸ τὴν ἑπομένη τοῦ κινήματος, ἐκτὸς τῶν πέντε ὑπουργῶν, εἶχαν συλληφθεῖ καὶ οἱ στρατηγοὶ Χατζηανέστης, Δούσμανης καὶ Κωνσταντινόπουλος, ὁ συνταγματάρχης Τσόντος καθὼς καὶ ὁ Χαράλαμπος Βοζίκης, πρώην διοικητὴς τῆς Θράκης καὶ ὁ Γεώργιος Μπαλτατζῆς. Στὶς 26 Ὀκτωβρίου ὁ πρίγκιπας Ἀνδρέας ἔφθασε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὴν Ἀθήνα ὅπου καὶ φυλακίστηκε.

> Ὅσο γιὰ τὴ γενικὴ καταδίκη τοῦ γουναρικοῦ συστήματος, παρουσιάζει ἀναμφισβήτητα ἰσάξια σημασία μὲ τὴν ἐχθρότητα πρὸς τὸν Κωνσταντίνο, μὲ ἕνα ἀνεκτίμητο πλεονέκτημα γιὰ τὴν πολιτική μας: τὸ ὅτι παραμερίζει αὐτοὺς ποὺ ἐπὶ ὀκτὼ χρόνια τὴν εἶχαν καταπολεμήσει. Θὰ ἦταν ἑπομένως ἀνακρίβεια νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση στερεῖται ἀπὸ εἰλικρίνεια κι ὅτι πρέπει νὰ μᾶς ἀφήσει ἀδιάφορους,

παρατηροῦσε ὁ Marcilly[9].

Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς διεπίστωνε παράλληλα, περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου, ὅτι τέσσερις ἑβδομάδες μετὰ ἀπὸ τὸ κίνημα, μέσω μιᾶς φυσιολογικῆς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας, τὸ κέντρο βάρους τοῦ συστήματος ἔκλινε πρὸς τὴν ὁμάδα τῶν βενιζελικῶν στοιχείων, τοποθετημένων στὶς ἀκραῖες θέσεις. Τὴν ὁμάδα αὐτὴ δὲν χαρακτήριζε οὔτε πρόγραμμα, οὔτε πειθαρχία, οὔτε κάποια κατεύθυνση. Μοναδικὸς στόχος της ἦταν ὁ ὁριστικὸς παραμερισμὸς τῶν ἀντιπάλων πολιτικῶν.

Ἡ βασιλική παράταξη χρησιμοποιοῦσε μιὰ προγενέστερη ὀργάνωση ἀνεπτυγμένη μέχρι τὴν παραμικρὴ λεπτομέρεια, μὲ ἐπιτροπὲς καὶ πράκτορες σκορπισμένους σ' ὁλόκληρη τὴ χώρα. Παρόλο ποὺ οἱ κυριότεροι ἀντιπρόσωποί τους, φυλακισμένοι, ἀντιμετώπιζαν τὶς βαρύτερες ποινές, ὁ τόνος τῶν βασιλικῶν δὲν πρόδιδε σημεῖα ἀποθάρρυνσης. Ἀντίθετα, ἔδειχναν ἀποφασισμένοι νὰ σπρώξουν πρὸς τὴν ἐξουσία νέα πρόσωπα, μὲ πιὸ σημαντικὸ τὸν Ἰωάννη Μεταξᾶ.

Πρὸς ἀποτροπὴ τοῦ φαινομένου αὐτοῦ, ἦταν ἀνάγκη νὰ δεχθεῖ ἡ ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ κάποια καινούργια ὥθηση. Ἔχοντας ἀποφύγει τὴν ἐκτέλεση χάρη στὴν ἐπέμβαση τῶν ξένων πρεσβευτῶν, οἱ φυλακισμένοι ὑπουργοὶ καὶ στρατιωτικοὶ περίμεναν νὰ ἀποφασισθεῖ ἡ τύχη τους ἀπὸ τὴ βουλὴ ποὺ θὰ σχηματιζόταν ἀπὸ τὶς ἐπικείμενες ἐκλογές. Ἡ ἐκκρεμότητα αὐτὴ δὲν ἱκανοποίησε τὴ σκληρὴ στρατιωτικὴ παράταξη τῆς ἐπανάστασης, ἡ ὁποία ἐπιζητοῦσε τὴν τιμωρία τῶν ὑπευθύνων, θεωρώντας την σὰν ἐξαγορὰ γιὰ τὴ δειλία τῶν στρατιωτῶν καὶ τὴ μετριότητα τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ἡττημένου στρατοῦ. Οἱ βενιζελικοὶ πολιτικοί, ἀπὸ τὴν πλευρά τους, ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ ἀντιπάλους, ἡ δράση τῶν ὁποίων μποροῦσε ν' ἀποβεῖ ἐπικίνδυνη κατὰ τὴ

διάρκεια τῆς προεκλογικῆς ἐκστρατείας. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες συνετέλεσαν κατὰ τὸν Γάλλο πρεσβευτή, στὸ σχηματισμό, στὶς 25 Ὀκτωβρίου, τοῦ ἔκτακτου στρατοδικείου ποὺ θὰ δίκαζε τοὺς ὑπεύθυνους τῆς καταστροφῆς.

Τὸ διάταγμα ποὺ ἀπέβλεπε στὴ σύγκλησή του ἔγινε δεκτὸ μὲ δυσφορία ἀπὸ τὶς πρεσβεῖες τῶν δυνάμεων. Τὸ ἄρθρο 18 τοῦ συντάγματος ἀνεγνώριζε τὴν κατάργηση τῆς θανατικῆς ποινῆς γιὰ πολιτικὰ ἐγκλήματα. Ἐὰν οἱ κατηγορούμενοι ἐμφανίζονταν σὲ πολιτικὸ δικαστήριο, ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς θανατικῆς ποινῆς ἔπρεπε να θεωρηθεῖ βέβαιος. Ἕνα ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα θὰ ἦταν ἐπίσης ἀπαραίτητο ἕως τὶς ἐκλογὲς καὶ τὴ σύγκληση τῆς νέας βουλῆς: ἦταν ὅμως σπατάλη χρόνου κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπή, ἡ ὁποία, ὁλοένα καὶ περισσότερο ἐπηρεαζόμενη ἀπὸ τοὺς ἀκραίους ἀξιωματικούς, εἶχε τὴν αἴσθηση ὅτι τὰ πάντα ἔπρεπε «νὰ τελειώσουν γρήγορα». Ἀποφασίσθηκε λοιπὸν νὰ δικασθοῦν οἱ κατηγορούμενοι ἀπὸ μιὰ ἔκτακτη δικαστικὴ ἀρχή[10].

Ἡ κατηγορία ἐπρόσαπτε στοὺς ὑπουργοὺς τὴ συνειδητὴ ἐγκατάλειψη τῆς Ἀνατολίας, κέρδος τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, τὴ δειλία τους νὰ μὴν ἀναγγείλουν παρόμοια ἀπόφαση στὴν κοινὴ γνώμη καὶ στὸ στρατό, τέλος καὶ κυρίως, τὴ λήψη μέτρων ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν τοποθέτηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ σὲ κατώτερο ἐπίπεδο ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους κεμαλιστές. Τὸ τελευταῖο σκέλος τοῦ ἐγκληματικοῦ αὐτοῦ σχεδίου ἀπετέλεσε ἡ μεταφορὰ τῶν ἐφεδρειῶν ἀπὸ τὸ μικρασιατικὸ ἔδαφος στὴ Θράκη μὲ τὴν προοπτικὴ ἐπέμβασης ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης.

Οἱ στρατιωτικοὶ ἀντιμετώπιζαν τὴν κατηγορία συμμετοχῆς καὶ ἐκτέλεσης στὸ σχέδιο αὐτό. Ὁ πρίγκιπας Ἀνδρέας, ἐπικεφαλῆς ἑνὸς Σώματος Στρατοῦ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μάχης τοῦ Σαγγάριου, κατηγορήθηκε ὅτι δὲν ἐξετέλεσε διαταγὲς τῆς ἀνώτατης διοίκησης, μὲ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα. Τὴν προεδρία τῆς ἀνακριτικῆς ἐπιτροπῆς ἀνέλαβε ὁ στρατηγὸς Θεόδωρος Πάγκαλος, «ἄνθρωπος μὲ ἐλάχιστους ἐνδοιασμοὺς καὶ πολλὰ παράπονα, τοῦ ὁποίου ἡ δράση, ἐπικίνδυνη κατὰ τὴν κυβέρνηση, ὑπέστη τὴν παρέκκλιση αὐτή»[11].

Μιὰ φήμη σχετικὴ μὲ τὴν προσεχὴ ἐκτέλεση δυὸ ἢ τριῶν ὑπουργῶν εἶχε συγχρόνως διαδοθεῖ. Οἱ ὑποκινητὲς τοῦ μέτρου ἀπέβλεπαν στὸ διπλὸ πλεονέκτημα: νὰ πείσουν ἀφ' ἑνὸς τὶς Δυνάμεις γιὰ τὴ σοβαρότητα τῆς ἐπανάστασης, νὰ δημιουργήσουν ἀφ' ἑτέρου στὶς τάξεις τῆς κοινῆς γνώμης μιὰ αἴσθηση τρομοκρατίας, ἱκανὴ ν' ἀποθαρρύνει τοὺς ἀντίπαλους τοῦ βενιζελισμοῦ[11].

Στρέφοντας τὶς ἀνακρίσεις πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ καὶ παραμένοντας στὴ λογικὴ τοῦ

10. *A.E. 154:* Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 2, 17-21.

11. *A.E. 57:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 180 τῆς 25ης Ὀκτωβρίου 1922.

> συστήματος, φαίνεται νὰ ἀγνοοῦν ἀκόμη ὅτι ἡ ἥττα ἦταν κυρίως μιὰ ταραγμένη φυγή, ὅτι οἱ στρατιῶτες ἀρνήθηκαν νὰ πολεμήσουν στὴν πλειοψηφία τους, κι ὅτι οἱ ἀξιωματικοὶ δὲν ἦταν συνεπεῖς στὶς ὑποχρεώσεις τους (...) Ἡ δίκη ἀποτελεῖ ἐπομένως στὴν οὐσία μιὰ ἐπαναστατικὴ πράξη στὴν ὁποία εἶναι σφάλμα ν' ἀποδίδεται μιὰ νόμιμη διάσταση. Ἤδη στὶς ἐφημερίδες ἀναφέρεται ἡ περιορισμένη διάρκειά της. Ὁ τερματισμός της εἶναι προκαθορισμένος καὶ προφανῶς μοιραῖος γιὰ τοὺς κκ. Γούναρη, Θεοτόκη καὶ Στράτο τουλάχιστον. Ἔχει ὀργανωθεῖ μιὰ δραστήρια προπαγάνδα μὲ σκοπὸ τὴν ἀπαίτηση τῆς δυναμικῆς αὐτῆς ἔκβασης (...) Ὅσο περισσότερο ἐκδηλώνεται ἀβεβαιότητα σχετικὰ μὲ τὴ διαδικασία τῶν ἐκλογῶν, τόσο ἐξαφανίζονται οἱ ἐνδοιασμοὶ καὶ διαπιστώνεται μιὰ ἐπιστροφὴ πρὸς τὴν παραδοσιακὴ νοοτροπία στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, πρὸς τὸ χειρότερο ὅμως. Δὲν ἀποκλείεται ἄλλωστε νὰ βρισκόμαστε μόνο στὴν ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς,

ἔγραφε ὁ Marcilly στὶς 26 Ὀκτωβρίου[12].

Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴ στάση ποὺ κράτησαν οἱ διάφορες Δυνάμεις ἀπέναντι στὴν πραγματικότητα τῆς δίκης, πάντα σύμφωνα μὲ τὰ συγκεντρωμένα στὸ γαλλικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν στοιχεῖα, γιὰ μιὰ εὐκολότερη κατανόηση τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολουθοῦν.

Ἡ Γαλλία, ὅπως ἤδη ἐξετάσαμε, συνέχισε νὰ κρατᾶ τὴν ἀπόστασή της ἀπὸ τοὺς κύκλους τῆς ἑλληνικῆς ἡγεσίας καὶ μετὰ τὴν πτώση τοῦ Κωνσταντίνου. Χωρὶς νὰ ἐπιδοκιμάσει τὴν παραπομπὴ τῶν κατηγορούμενων στὸ ἔκτακτο στρατοδικεῖο, ὁ ἀντιπρόσωπός της στὴν Ἀθήνα συμμορφώθηκε μὲ τὶς ἐντολὲς τοῦ Poincaré νὰ μὴν ἀναμιχθεῖ στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδας. Στοὺς ἐπικεφαλῆς τοῦ κινήματος δήλωσε παρ' ὅλα αὐτὰ ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν συμφέρον τῆς ἐπαναστατικῆς κυβέρνησης νὰ μὴν στιγματίσει τὸ ἔργο της μὲ μιὰ παρωδία δίκης.

Ἡ θέση τῆς Ἀγγλίας ἦταν περισσότερο λεπτή. Ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀκολούθησε ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1920 ἦταν μιὰ συνεχὴς ἐνθάρρυνση τῆς ἑλληνικῆς ἐπέμβασης στὴ Μικρὰ Ἀσία.

> Τὸ Foreign Office ἔσπρωξε τοὺς Ἕλληνες πρὸς τὴν καταστροφή τους. Γιατί, ὅ,τι κι ἂν συνέβη, ὁ κ. Lloyd George δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ ὅτι οἱ συμβουλὲς καθὼς καὶ ἡ στάση του ἐνθάρρυναν τὸν κ. Γούναρη καὶ τοὺς ὀπαδούς του νὰ ἐπιμείνουν στὴν προσπάθειά τους στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἔχοντας ὅλα τὰ ἀτοῦ στὸ χέρι, τὸ Λονδῖνο μπλόφαρε μέχρι τέλους, ἀφήνοντας τὸν ἑλληνικὸ λαὸ νὰ ἐλπίζει σὲ μία ὑλικὴ καὶ οἰκονομικὴ βοήθεια ποὺ δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Οἱ Ἕλληνες προχώρησαν κι' ὅταν ἔχασαν τὸ παιγνίδι, οἱ Ἄγγλοι τοὺς ἐγκατέλειψαν,

ἔγραφε ὁ Γάλλος στρατιωτικὸς ἀκόλουθος.

Ἡ Ἀγγλία, αἰσθανόμενη εὐθύνη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καταστροφή, ἀποφάσισε νὰ ξεπληρώσει τὸ χρέος της σώζοντας τοὺς πρώην ὑπουργοὺς ἀπὸ τὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα. Ἀντίθετα μὲ τὸν Γάλλο συνάδελφό του, ὁ Lindley διατηροῦσε σοβαρὲς σχέσεις μὲ τὸ βασιλικὸ περιβάλλον. Τέλος, καὶ ἴσως

12. *A.E. 57:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 182 τῆς 26ης Ὀκτωβρίου 1922.

αὐτὴ νὰ ἦταν καὶ ἡ κυριότερη αἰτία τῆς ἀγγλικῆς στάσης, δημιουργήθηκε ἀρκετὸς θόρυβος γύρω ἀπὸ τὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν κυβερνήσεων Ἀθήνας καὶ Λονδίνου, μέχρι ποιὸ σημεῖο δηλαδὴ καὶ μὲ τί εἴδους ὑποσχέσεις τὸ Foreign Office ἐνθάρρυνε τὴν Ἑλλάδα στὴν πραγματοποίηση τῆς πολιτικῆς της. Ὁ Γούναρης, σὲ μιὰ στιγμὴ ἀπελπισίας μπροστὰ στὴ θανατικὴ καταδίκη, μποροῦσε νὰ προβεῖ σὲ ἐνοχλητικὲς γιὰ τὴν βρεττανικὴ κυβέρνηση ἀποκαλύψεις.

Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση τῆς δίκης, ἡ Ἰταλία στάθηκε πιστὴ στὴν αἰώνια πολιτική της, νὰ ἐμποδίσει μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Βενιζέλου στὴν ἐξουσία, ἱκανὴ νὰ θέσει σὲ κίνδυνο, ἔστω καὶ κάτω ἀπὸ τόσο δύσκολες συνθῆκες, τὶς δικές της φιλοδοξίες. Γιὰ διαφορετικοὺς ἀπόλυτα λόγους, ὁ πρεσβευτὴς Montagna υἱοθέτησε μιὰ στάση ἀνάλογη τοῦ Ἄγγλου συναδέλφου του, ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν κατηγορούμενων.

Ἰδιαίτερα σχολιάσθηκε ἡ πλήρης ἐπιφύλαξη τοῦ von Schoen, ἀντιπροσώπου τῆς Γερμανίας, ἀπέναντι στὶς ἐξελίξεις. Ἡ πρεσβεία του κράτησε προσεκτικὰ τὶς ἀποστάσεις της, μάρτυς τῆς τύχης ὁρισμένων πολιτικῶν προσωπικοτήτων, ποὺ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εἶχαν ἐκδηλώσει φιλογερμανικὰ αἰσθήματα.

Ἀπὸ ὅλες τὶς Δυνάμεις, τὴν περισσότερο ἰδιόρυθμη στάση τηροῦσαν οἱ Η.Π.Α., μὴ ἔχοντας ἀναγνωρίσει οὔτε τὸν Κωνσταντίνο οὔτε τὶς μεταγενέστερες τοῦ Νοεμβρίου 1920 διάφορες ἑλληνικὲς κυβερνήσεις. Ὁ πρεσβευτὴς Caffery ἀρκέσθηκε ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες τοῦ κινήματος νὰ ὑπογραμμίσει πρὸς τὸν Πλαστήρα τὴ δυσάρεστη ἐντύπωση ποὺ θὰ προκαλοῦσε ἡ ἐκτέλεση πολιτικῶν προσωπικοτήτων τὴ στιγμὴ τῆς ἄφιξης στὴν Ἑλλάδα ἑνὸς κλιμακίου τοῦ ἀμερικανικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ πρὸς βοήθεια τῶν προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Θράκης.

Τέλος, ἀπὸ τὶς σύμμαχες χῶρες, ἡ Γιουγκοσλαβία μιμήθηκε τὴ στάση τῆς Γαλλίας. Ἴσως ἡ κυβέρνηση τοῦ Βελιγραδίου νὰ ἔβλεπε καὶ μὲ ἄσχημο μάτι ἐπέμβαση τοῦ πρεσβευτῆ της πρὸς διάσωση πολιτικῶν ποὺ ἐπὶ τόσα χρόνια εἶχαν ἀρνηθεῖ νὰ σεβαστοῦν τὶς συμφωνίες μεταξὺ τῶν δύο γειτόνων χωρῶν.

Οἱ κυβερνήσεις τῶν οὐδετέρων δυνάμεων διατήρησαν εὐνοϊκὴ πρὸς τοὺς φυλακισμένους συμπεριφορά. Ἰσπανία, Ὁλλανδία καὶ Σουηδία, σὲ ὁμαλὲς σχέσεις μὲ τὸ βασιλικὸ κόσμο καθὼς καὶ μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς κατηγορούμενους, πῆραν μέρος σ' ὅλα τὰ διαβήματα ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν ἀποτροπὴ τῆς ἐκτέλεσης. Τὸ γενικὸ συναίσθημα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ ξένο διπλωματικὸ σῶμα στὴν Ἀθήνα ἀπέδιδε τὴ διαδικασία τῆς προετοιμασίας καθὼς καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς δίκης στὴ διάθεση τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς νὰ λάβει ὁρισμένα δραστήρια μέτρα ἀπέναντι στὴν πτώση τοῦ κύρους της μέσα στὴν κοινὴ γνώμη, ποὺ θὰ τῆς ἐπέτρεπαν ἐπιπλέον νὰ ἀναβάλει τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἐκλογῶν. Στὸν τομέα αὐτό, οἱ πρόσφυγες, 1/6 τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ, ἀποτε-

λοῦσαν ἕνα δυναμικὸ ποὺ ἡ ἐπιτροπὴ εἶχε σκοπὸ νὰ ἐκμεταλλευθεῖ σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ ἀποτελέσουν μαζὶ μὲ τοὺς ἀξιωματικοὺς τὰ βασικὰ στηρίγματα τοῦ ἐπαναστατικοῦ καθεστῶτος[13].

Μόλις ἔγιναν αἰσθητὲς οἱ τάσεις αὐτές, τὰ διαβήματα τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ, στὴν ἀρχὴ ἀνεπίσημα, ἄρχισαν νὰ παίρνουν ἕνα χαρακτήρα περισσότερο πιεστικό. Τὸ Foreign Office, φοβούμενο ὅτι οἱ ἁπλὲς συμβουλὲς δὲν θὰ κατέληγαν σὲ ἀποτέλεσμα, ἀποφάσιζε νὰ μεταβάλει τὴν τακτική του.

Στὶς 11 Νοεμβρίου, ὁ Lindley δήλωνε στὸν Πολίτη ὅτι ἡ κυβέρνησή του ἀξίωνε τὴν ὑπόσχεση ὅτι σὲ περίπτωση θανατικῆς καταδίκης οἱ κατηγορούμενοι δὲν θὰ τουφεκίζονταν. Ὁ Ἕλληνας ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἔδειξε εὐνοϊκὰ διατεθειμένος, ἀπάντησε ὅμως ὅτι ἡ γνώμη τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς στὸ θέμα αὐτὸ ἦταν προηγουμένως ἀπαραίτητη.

Σὲ μιὰ νέα συνάντηση τὴν ἑπομένη, ὁ Πολίτης, ἀρκετὰ ἐκνευρισμένος μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ ποὺ τὴν χαρακτήρισε σὰν ἐπέμβαση στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδας, γνωστοποίησε ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ παράσχει παρόμοια ὑπόσχεση. Στὶς 13, πρώτη μέρα τῆς δίκης, ὁ Lindley, ἔχοντας σαφεῖς ὁδηγίες ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του, ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Πολίτη γραπτὸ ὑπόμνημα, ἐπιβεβαιώνοντας ἐπίσημα τὰ μέχρι τότε προφορικὰ διαβήματά του. Τὴν μεθεπομένη, ὁ Ἕλληνας ὑπουργὸς ἐπισκέφθηκε τὴν βρεττανικὴ πρεσβεία βεβαιώνοντας ὅτι ἡ ὑπόθεση εἶχε τακτοποιηθεῖ μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπή, κι ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐκτελεσθεῖ κανεὶς κατηγορούμενος. Ὑπόσχεση ποὺ ἐπανέλαβε στὶς 18 Νοεμβρίου[14].

Ἀποτεινόμενος στὸ Παρίσι γιὰ ὁδηγίες στὶς 15 Νοεμβρίου, ὁ Marcilly τηλεγραφοῦσε τὰ ἑξῆς:

> Ὁ Ἄγγλος συνάδελφός μου (...) κατέληξε τὶς μέρες αὐτὲς στὰ πιὸ πιεστικὰ διαβήματα γιὰ ν' ἀποφευχθοῦν οἱ ἐκτελέσεις, παρουσιάζοντας τὴ δίκη σὰν νὰ πηγάζει ἀπὸ συνθῆκες ἀντίθετες πρὸς τὸ Σύνταγμα καὶ στὸν νόμο (...) Ὁ Ἰταλὸς πρεσβευτὴς εὐθυγραμμίσθηκε μὲ τὴν πρωτοβουλία αὐτή, ἀπὸ τὴν ὁποία κράτησα τὴν ἀπόστασή μου. Πληροφοροῦμαι ὅτι ἄλλοι συνάδελφοί μας ἑτοιμάζουν μιὰ ὁμαδικὴ ἔκκληση πρὸς τὴν κυβέρνηση, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τῆς καταδίκης, ὑπὲρ τῆς μείωσης τῆς ποινῆς (...) Δὲν νομίζω ὅτι παρόμοια ἐπέμβαση εἶναι ἱκανὴ ν' ἀπαλλάξει τοὺς κυριότερους κατηγορούμενους ἀπὸ τὸν θάνατο. Πιθανὸν νὰ δοθεῖ χάρη σὲ δύο ἢ τρεῖς γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ μίσος τῶν ἐπαναστατῶν εἶναι λιγότερο δυνατό, ἱκανοποιώντας ἔτσι τὸ αἴσθημα τῶν ξένων ἀντιπροσώπων[15].

Οἱ ὁδηγίες ἔφθασαν στὴν Ἀθήνα τὴν μεθεπόμενη. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα, ὁ Πολίτης, ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπὸ τὰ διαβήματα τοῦ Lindley, εἶχε ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ τοῦ

13. *A.E. 154:* Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 6-15.

14. *A.E. 58-A.E. 153:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 207 τῆς 3ης Δεκεμβρίου 1922. *A.E. 154:* Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 9-10.

15. *A.E. 57-A.E. 77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 508-509 τῆς 15ης Νοεμβρίου 1922.

λόρδου Curzon, Ἄγγλου ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, στὸ γεγονὸς ὅτι ὁποιαδήποτε πρωτοβουλία τῶν πρεσβευτῶν ὑπὲρ τῶν κατηγορουμένων θὰ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία περισσοτέρων δυσκολιῶν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ προβεῖ σὲ μιὰ πράξη μεγαλοψυχίας. Βασισμένο σ' αὐτὰ τὰ δεδομένα, τὸ Quai d'Orsay καλοῦσε τὸν Marcilly νὰ παραμείνει ἀμέτοχος μέχρι νεώτερη διαταγή[16].

Τὴν ἴδια μέρα, ὁ κόμης Vannutelli, πρεσβευτὴς τῆς Ἰταλίας στὸ Παρίσι, δήλωνε στὴ γαλλικὴ κυβέρνηση ὅτι στὴ Ρώμη εἶχαν ἐπίσης φθάσει πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὰ διαβήματα τοῦ Lindley. Μὲ σκοπὸ ν' ἀποτρέψει τὶς θανατικὲς ἐκτελέσεις, ὁ Mussolini πρότεινε μιὰ κοινὴ ἐπέμβαση τῶν ξένων διπλωματῶν, δίχως ὅμως νὰ προστρέξουν, ὅπως ὁ Lindley, στὴν κατάθεση ἐπίσημου ὑπομνήματος. Χωρὶς νὰ περιμένει τὴν γαλλικὴ ἀπάντηση, ἡ ἰταλικὴ κυβέρνηση ἔδωσε ἐντολὴ στὸν Montagna νὰ τηρήσει στάση ἀνάλογη μὲ τὸ Βρεττανὸ πρεσβευτή.

> Ὁ Ἄγγλος συνάδελφός μου δὲν μοῦ ἔκρυψε ὅτι θὰ ξεφορτωνόταν εὐχαρίστως ἕναν τόσο ἐνοχλητικὸ σύμμαχο, ἡ ἐπέμβαση τοῦ ὁποίου, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὰ συνηθισμένα κίνητρα τῆς ἰταλικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ μειώσει τὶς δικές του πιθανότητες ἐπιτυχίας,

τηλεγραφοῦσε ὁ Marcilly[17].

Στὶς 20 Νοεμβρίου, ἕβδομη μέρα τῆς δίκης, ὁ Πολίτης ἄλλαξε ξαφνικὰ στάση, δηλώνοντας ὅτι ἡ ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ ἐπιθυμοῦσε νὰ διατηρήσει τὴν ἐλευθερία τῆς δράσης της. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση δὲν ἦταν πιὰ σίγουρη γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς δίκης, βρισκόμενη ἀνάμεσα στὸ φόβο νὰ χάσει τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἀγγλίας, καὶ τὴ νέα τοποθέτηση τῆς ἐπιτροπῆς, ἐπηρεασμένης ἀπὸ τὰ ἀκραῖα στρατιωτικὰ στοιχεῖα[18].

Τὰ διαβήματα τοῦ Lindley σχολιάσθηκαν ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς κύκλους τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἀπήχησή τους στὴν κοινὴ γνώμη, συνδυασμένη μὲ αὐστηρὲς συστάσεις τοῦ Curzon πρὸς τὸν Δημήτριο Καλαμάνο, πρεσβευτὴ στὸ Λονδίνο, ἦταν ἐντυπωσιακή. Ὁ Πολίτης ἐκφράσθηκε μάλιστα μὲ κάποια πίκρα πρὸς τὸν Marcilly: στὴν περίπτωση ποὺ οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς ἱκανοποιοῦσαν τὰ βρεττανικὰ αἰτήματα, ἡ Ἀγγλία ἔπρεπε, σὰν ἀντάλλαγμα, νὰ ἐγγυηθεῖ ὅτι ἡ πράξη μεγαλοψυχίας ποὺ ἐπεδίωκε δὲν θὰ γύριζε σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδας. Ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ βεβαιωθεῖ ὅτι οἱ ὑπουργοί, ποὺ θὰ περιορίζονταν τελικὰ στὴν ἐξορία, δὲν θὰ ἐπέστρεφαν κάποτε στὸν

16. *A.E. 57-A.E. 77:* Poincaré πρὸς Marcilly, 712 τῆς 17ης, 715 τῆς 18ης Νοεμβρίου. *A.E. 153:* Marcilly πρὸς Poincaré, 511-512 τῆς 17ης Νοεμβρίου 1922.

17. *A.E. 57:* Ὑπόμνημα de Peretti τῆς 17ης. Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 201 τῆς 22ας Νοεμβρίου 1922.

18. *A.E. 57:* Ἔκθεση 6436 τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ πρὸς τὸ Quai d'Orsay. *A.E. 154:* Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σ. 10.

τόπο τους. Δυστυχῶς ὅμως, ἡ ἀγγλικὴ νομοθεσία δὲν ἐπέτρεπε σὲ παρόμοιες περιπτώσεις τὴν παραμονὴ ἀλλοδαπῶν ἐπὶ βρεττανικοῦ ἐδάφους. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ὑπεστήριζε ἑπομένως ὅτι τῆς εἶχε ἀσκηθεῖ διπλὴ πίεση ἐφόσον τὸ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴ δική της παραχώρηση ἦταν δύσκολο νὰ πραγματοποιηθεῖ. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ μιὰ διαφορετικὴ θεωρία. Ἡ ἐπέμβαση τῆς Ἀγγλίας μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη σὰν μιὰ ἀπροκάλυπτη προστασία πρὸς τοὺς κατηγορούμενους. Ἡ βασιλόφρονη παράταξη, ἀντλώντας δυνάμεις, ἦταν δυνατὸ νὰ καταλήξει σὲ ἐπιβλαβεῖς γιὰ τοὺς Συμμάχους, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπανάσταση, ἀντιδράσεις.

Ὁποιαδήποτε καὶ νὰ ἦταν ἡ ἀξία τῶν συλλογισμῶν αὐτῶν, ἡ Γαλλία ἔδειχνε πεπεισμένη γιὰ τὴν σημασία τῆς ἀγγλικῆς ἐπέμβασης. Ἡ Ἑλλάδα, θέλοντας καὶ μή, ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ συμμορφωθεῖ πρὸς τὶς ἀξιώσεις τοῦ Λονδίνου, τὴ στιγμὴ ἰδίως ποὺ ἐγκαινιάζονταν στὴ Λωζάννη διαπραγματεύσεις γιὰ τὶς ὁποῖες ἡ ὑποστήριξη τῆς Ἀγγλίας ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα. Κυβέρνηση καὶ Παλάτι ἔνιωθαν τὸ αἴσθημα αὐτό. Τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε καὶ μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπή, ἂν δὲν ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τῶν ἀκραίων ἀξιωματικῶν.

> Τὸ πρόβλημα κατὰ βάθος εἶναι νὰ βρεθεῖ κάποιος τρόπος γιὰ νὰ σωθοῦν τὰ προσχήματα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ συνεχισθοῦν, ἐντελῶς τυπικὰ καὶ μέχρι τέλους, οἱ ἀντιδράσεις. Ψιθυρίζεται μάλιστα ὅτι οἱ ἀξιωματικοὶ σχεδιάζουν μιὰ δυναμικὴ ἐπέμβαση λυντσάροντας τοὺς κατηγορούμενους μέσα στὴ φυλακή(...) Τὰ βασικὰ κίνητρα τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς φαίνονται ἀρκετὰ καθαρά. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθεῖ μιὰ ἐπίδραση ἀπὸ θεωρίες νομιμότητας καὶ δικαιοσύνης καὶ εἶναι φυσικὸ ἡ Ἀγγλία ν' ἀντιμετωπίζει, μέσα στὴν ἔκτακτη διαδικασία ἐναντίον τῶν ὑπουργῶν, ἀτέλειες δύσκολα προσαρμοσμένες στὴν εὐρωπαϊκὴ νοοτροπία. Ἡ ἐντύπωση τῶν ξένων διπλωματῶν στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι καθολική,

ἔγραφε στὶς 22 Νοεμβρίου ὁ Γάλλος πρεσβευτής[19].

Προτοῦ ἀναλάβει τὴν προεδρία τῆς πρώτης ἐπαναστατικῆς κυβέρνησης, ὁ Ζαΐμης μελέτησε τὴν κατάσταση. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀθήνα, βρῆκε μιὰ πολιτικὴ ὁμάδα στὴν πλειοψηφία της βενιζελική. Ὁ ἴδιος προέβλεπε μιὰ πιὸ πλατιὰ λύση, μὲ συμμετοχὴ προσωπικοτήτων ποὺ δὲν ἀνῆκαν στὴ φιλελεύθερη παράταξη, ἐκτὸς ὅσων εἶχαν ἀναπτύξει δράση κάτω ἀπὸ τὸ προηγούμενο καθεστώς. Πιστεύοντας ὅτι τὸ φιλελεύθερο κόμμα, δίχως τὸν Βενιζέλο, δὲν εἶχε κανένα λόγο ν' ἀπαιτεῖ τὸ μονοπώλιο τῆς ἐξουσίας, ὁ Ζαΐμης προετοίμαζε, μὲ τὴν τελικὴ συγκατάθεση τῶν φιλελευθέρων, τὴ συγκρότηση μιᾶς κυβέρνησης ἡ ὁποία θὰ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τοῦ κόμματος.

Ἡ σύγκρουση μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ ξέσπασε πάνω στὸ θέμα τῆς δίκης τῶν τέως ὑπουργῶν. Ἀπὸ τὴ φύση του ὁ Ζαΐμης διαφωνοῦσε μὲ τὴ

19. *A.E. 57:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 201 τῆς 22ας Νοεμβρίου. *A.E. 57-A.E. 77-A.E. 153* Marcilly πρὸς Poincaré, 511-512 τῆς 17ης Νοεμβρίου 1922.

διαδικασία ἐπαναστατικῆς δικαιοσύνης. Ἀκόμα λιγότερο, ὅταν αὐτὴ ἦταν ἱκανὴ νὰ στερήσει ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὴν μόνη ὑποστήριξη στὴν ὁποία εἶχε βασίσει τὶς ἐλπίδες της. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, εἶχε διατηρήσει σ' ἐκκρεμότητα τὶς διαπραγματεύσεις του μὲ τὴν Ἐπιτροπή, προσπαθώντας ν' ἀναλάβει τὴν κυβέρνηση μετὰ τὸν τερματισμὸ τῆς δίκης, ἀπαλλαγμένος ἔτσι ἀπὸ ὁποιαδήποτε εὐθύνη. Ἡ πιθανότητα τῶν ἐκτελέσεων τὸν τοποθετοῦσε παρ' ὅλα αὐτὰ σὲ ἐξαιρετικὰ δυσάρεστη θέση ἀπέναντι στὴν Ἀγγλία, ἀναγκάζοντάς τον ν' ἀντιμετωπίζει ἀκόμα καὶ πιθανότητα παραίτησης. Στὴ στάση του αὐτὴ τὸν ὑποστήριξε καὶ ὁ Πολίτης ἀπειλώντας μὲ τὴ σειρά του νὰ τηρήσει ἀνάλογη συμπεριφορά.

Στὶς 25 Νοεμβρίου, δωδεκάτη μέρα τῆς δίκης, σύσσωμη ἡ κυβέρνηση ὑπέβαλε τὴν παραίτησή της, διαφωνώντας μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Ἐπιτροπῆς. Δυὸ μέρες ἀργότερα, κι ἐνῶ ἡ δίκη τερματιζόταν, σχηματίσθηκε κυβέρνηση ὑπὸ τὸν Γονατᾶ, μὲ τὸν Πάγκαλο στὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν καὶ τρεῖς ἄλλους ἀξιωματικοὺς σὲ ἰσάριθμα ὑπουργεῖα. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς ἀντικατόπτριζε κατὰ τὸ Γάλλο πρεσβευτὴ τὴν ὅλη κατάσταση. Πιθανὴ ἐκτέλεση θὰ εἶχε σὰν συνέπεια τὴ διακοπὴ διπλωματικῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἀγγλία. Ἂν ἀντίθετα, ὁ Πλαστήρας καὶ ὁ Γονατᾶς ὑποχωροῦσαν σὲ κάποια μείωση τῆς ποινῆς, κινδύνευαν νὰ ἐκτοπισθοῦν ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικοὺς οἱ ὁποῖοι, ὁδηγημένοι ἀπὸ τὸν Πάγκαλο, εἶχαν ἤδη ἐκδηλωθεῖ κατηγορηματικὰ ὑπὲρ μιᾶς αἱματηρῆς λύσης. Ἡ στιγμὴ αὐτὴ θὰ ἀπεδείκνυε ἂν θὰ ἐπιφερόταν κάποια μεταβολὴ στὴ διεύθυνση καθὼς καὶ στὴ δομὴ τῆς ἐπανάστασης[20].

Ἀναφερόμενος στοὺς τρεῖς αὐτοὺς ἐπικεφαλῆς τοῦ κινήματος, ὁ Marcilly ἔγραφε στὶς 3 Δεκεμβρίου τὰ ἑξῆς:

> Αὐτὴ εἶναι ἡ τριανδρία, ἡ ὁποία, σ' αὐτὴ τὴν δεύτερη φάση τῆς ἐπανάστασης, πρόκειται νὰ διοικήσει τὴν Ἑλλάδα (...) Δὲν πρέπει πιὰ νὰ ἀναρωτιέται κανεὶς πότε θὰ διεξαχθοῦν οἱ ἐκλογὲς ἢ ποιὰ εἶναι τὰ αἰσθήματα τοῦ λαοῦ (...) Ὁ λαός, ὑποστηρίζουν, δὲν ἔχει πιὰ δικαίωμα νὰ ἐπικαλεῖται τὴν ἐξουσία. Ἐκτέθηκε μὲ τὶς διαρκεῖς μεταβολές του κατὰ τὴν κρίση τῶν τελευταίων ἐτῶν. Ἀρνήθηκε τὸν Βενιζέλο καὶ κάλεσε τὸν Κωνσταντίνο (...) Ἡ ἐπανάσταση δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη τῆς γνώμης του. Διαθέτει ἀπὸ μόνη της τὴ δύναμη καὶ τὴ θέληση ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ κυβερνήσει. Ὁτιδήποτε τῆς προβάλλει ἀντίσταση θὰ ἀναχαιτισθεῖ, ἡ δὲ δίκη τῶν ὑπουργῶν (...) δὲν πρόκειται ν' ἀφήσει καμιὰ ἀμφιβολία πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα (...) Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιληφθεῖ τὴν σημασία τῆς δίκης[21].

Κάτω ἀπὸ τὶς νέες αὐτὲς συνθῆκες τερματίσθηκε στὶς 27 Νοεμβρίου ἡ δίκη μὲ τὴν καταδίκη σὲ θάνατο τῶν Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Θεοτόκη, Μπαλτατζῆ, Στράτου καὶ Χατζηανέστη. Ὁ ναύαρχος Γούδας καὶ ὁ Ξενοφὼν Στρατηγὸς καταδικάσθηκαν σὲ ἰσόβια κάθειρξη. Ἡ ἐκτέλεση ἔγινε στὶς 28 τὸ

20. *A.E. 57:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 203 τῆς 22ας Νοεμβρίου, 520-521 τῆς 27ης Νοεμβρίου. *A.E.57-A.E.77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 517-518 τῆς 25ης Νοεμβρίου 1922.

21. *A.E. 58-A.E.153:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 207 τῆς 3ης Δεκεμβρίου.

πρωΐ στὸ Γουδί. Γιὰ τὴν ἴδια τὴ δίκη καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐκτέλεση, τὰ ἀρχεῖα τοῦ Quai d'Orsay δὲν περιέχουν στοιχεῖα ποὺ νὰ παρουσιάζουν κάποιο ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ὁ Marcilly, στὶς ἀνταποκρίσεις του πρὸς τὸ Παρίσι, δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὴν ἐξέλιξη τῆς δίκης, περιοριζόμενος σ' ἕνα λακωνικὸ τηλεγράφημα γιὰ νὰ ἐνημερώσει τὸ ὑπουργεῖο του σχετικὰ μὲ τὸν τουφεκισμὸ τῶν ἕξι καταδικασθέντων[22].

Περισσότερο κατατοπιστικὸς εἶναι ὁ στρατιωτικός του ἀκόλουθος στὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο τοῦ Γαλλικοῦ Στρατοῦ, ὅπου παραθέτει ὁλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ διατάγματος ποὺ ἀπέβλεπε στὴ σύγκληση καὶ στὴ λειτουργία τοῦ ἔκτακτου στρατοδικείου, καθὼς καὶ μιὰ ἔκθεση τῆς ἐξέλιξης τῆς δίκης. Οἱ πληροφορίες του προέρχονται ἀπὸ κάποιον Ἕλληνα πληροφορητή, βενιζελικῶν τάσεων, ὁ ὁποῖος ἦταν παρὼν σ' ὅλες τὶς φάσεις. Δίχως ν' ἀναφέρεται στὸ περιεχόμενο τῶν καταθέσεων, ἡ μακριὰ αὐτὴ ἀνάλυση περιγράφει κυρίως τὴν γενικότερη ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν αἴθουσα τοῦ στρατοδικείου. Δὲν νομίζουμε ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀξίζουν μεγαλύτερη ἀνάλυση. Ὁ ἴδιος ὁ de Colombel, ἀναφερόμενος στὸ μέρος τοῦ ὑπομνήματός του ποὺ ἀφιέρωσε στὶς συζητήσεις, γράφει τὰ ἑξῆς:

> Τὸ τμῆμα αὐτὸ δὲν παρουσιάζει ἄλλο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὸ νὰ δείξει τὴν ἐντύπωση ποὺ σχηματίσθηκε μέρα μὲ τὴ μέρα ἀπὸ τὶς διάφορες φάσεις τῆς δίκης, σ' ἕνα ἀκροατήριο, ποὺ ἐθεωρεῖτο μορφωμένο καὶ ἔξυπνο. Ἡ ἔλλειψη συνέπειας καθὼς καὶ ἡ ἐντύπωση ποὺ καμιὰ φορὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων ἀποτελοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἕνα θαυμάσιο κριτήριο γιὰ τὴ νοοτροπία ἑνὸς λαοῦ ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβει παρὰ μόνο ἂν δὲν τὸν ἀντιμετωπίσει μὲ σοβαρότητα καὶ κυρίως ἂν δὲν τὸν θεωρήσει σὰν ἕνα εὐρωπαϊκὸ λαό[23].

Περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἀντιδράσεις ποὺ διαδέχθηκαν τὴν ἐκτέλεση καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπάρχουν ἄφθονα στοιχεῖα μὲ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον.

Στὶς 28 Νοεμβρίου, ὁ Marcilly τηλεγραφοῦσε τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τοῦ Lindley, ὁ ὁποῖος εἶχε προηγουμένως καταθέσει στὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἕνα σημείωμα ἀναφερόμενο στὴ διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων. Ὁ Ἄγγλος πρεσβευτής, περιμένοντας τὴ λήψη νέων μέτρων ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του, κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Λωζάννη, διατηρώντας στὴν πρεσβεία του ὁλόκληρο τὸ προσωπικό[24].

Κατὰ τὸ Γάλλο συνάδελφό του, ἡ Ἀγγλία εἶχε πραγματοποιήσει ἕνα χρέος ἀλληλεγγύης ἐπεμβαίνοντας γιὰ νὰ σώσει τὴ ζωὴ τῶν ὑπουργῶν. Εἶχε τὴν

22. *A.E. 57-A.E.77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 523-524 τῆς 28ης Νοεμβρίου 1922.

23. *A.E. 154:* Ὑπόμνημα 989 τοῦ λοχαγοῦ de Colombel, σσ. 2, 17-21, 65-93.

24. *A.E. 57-A.E. 77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 523-524 τῆς 28ης Νοεμβρίου, 526 τῆς 29ης Νοεμβρίου 1922.

ἐλπίδα ὅτι ἡ ὑποστήριξή της πρὸς τὴν Ἑλλάδα στὴ διάσκεψη τῆς εἰρήνης θὰ ἐξαγόραζε τὶς ἐλλιπεῖς ὑπηρεσίες της κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας. Μὲ τὴν παραίτηση τῆς κυβέρνησης, ὅμως, ὁ Πολίτης δήλωσε ὅτι ὁ ἀπαιτητικὸς τόνος τοῦ βρεττανικοῦ διαβήματος ἐρέθισε τοὺς ἀξιωματικούς, ἐνῶ μὲ μιὰ μέθοδο περισσότερο διακριτικὴ οἱ ἐκτελέσεις θὰ εἶχαν περιορισθεῖ σὲ δύο (Γούναρης καὶ Χατζηανέστης). Ἦταν ὅμως δύσκολο γιὰ τὸν Lindley νὰ διαπραγματευθεῖ γιὰ τὸν ἀριθμό τους, ἔχοντας ἤδη διαμαρτυρηθεῖ ἐναντίον ὁποιασδήποτε αἱματηρῆς ἐξέλιξης τῆς δίκης.

Παρόμοιο ἀποτέλεσμα μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο μὲ μιὰ ἔκκληση τῶν ξένων κυβερνήσεων, προτοῦ ἡ σύγκρουση τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ φθάσει σ' αὐτὸν τὸ βαθμὸ ὀξύτητας. Ἡ βιασύνη μάλιστα μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιήθηκαν οἱ ἐκτελέσεις πρόδιδε τὴ διάθεση νὰ δημιουργηθεῖ τετελεσμένο γεγονὸς ποὺ ν' ἀποτρέψει τέτοιο διάβημα.

Ὁ Marcilly προέβλεπε ἐπιπλέον ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας κινδύνευε νὰ γίνει στόχος ἐπιθέσεων τῶν ἐπαναστατῶν ἀξιωματικῶν καθὼς καὶ τῆς βενιζελικῆς παράταξης. Ἡ Γαλλία, ἀντίθετα, μὲ τὴ στάση ἐξεζητημένης προσοχῆς ποὺ τήρησε, θεωρήθηκε ὅτι συνετέλεσε στὴν πραγματοποίηση τῶν ἐκτελέσεων. Ἡ γενικὴ κατάσταση ἀνάγκασε τὸν πρεσβευτή της νὰ συστήσει στὸ Παρίσι ὅτι δὲν ἦταν πρὸς συμφέρον μιὰ πράξη δικαιοσύνης, διαδραματιζόμενη κάτω ἀπὸ συνθῆκες ἀνευθυνότητας, νὰ γίνει δεκτὴ μὲ θετικὰ σχόλια ἀπὸ τὸ γαλλικὸ τύπο[25].

> Ὁ κ. de Marcilly, ἀκολουθώντας τὶς ὁδηγίες μου, ἀπέφυγε ν' ἀναμιχθεῖ. Ὁ κ. Ρωμᾶνος μᾶς εἶχε δηλώσει ὅτι ὁποιαδήποτε πρωτοβουλία κινδύνευε νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἐπέμβαση στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδας καὶ ν' ἀποβεῖ μοιραία γιὰ τοὺς κατηγορούμενους. Γνωρίζω ἀπὸ μυστικὴ καὶ σίγουρη πηγὴ ὅτι ὁ κ. Βενιζέλος, ἀντίθετα μὲ τὶς ἐπίσημες δηλώσεις του, εἶχε συστήσει τὴν ἐκτέλεση τριῶν ἀπὸ αὐτούς. Ἡ Ἀγγλία δὲν ἐπενέβη παρὰ μόνο γιατὶ εἶχε ἀναμιχθεῖ μὲ τὸ προηγούμενο καθεστώς. Δὲν μᾶς ἀπομένει παρὰ νὰ παραμείνουμε μακριὰ ἀπὸ τὴ θλιβερὴ αὐτὴ ὑπόθεση,

ἔγραφε στὶς 29 Νοεμβρίου ὁ Poincaré πρὸς τὸν Camille Barrère, πρεσβευτὴ στὴ Ρώμη καὶ μέλος τῆς γαλλικῆς ἀντιπροσωπείας στὴ διάσκεψη τῆς Λωζάννης[26].

Ἡ στάση τῆς Γαλλίας σχολιάσθηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ κυβέρνηση ἡ ὁποία, σὲ ἐπίσημη ἀνακοίνωσή της τὴν ἑπομένη, ἀνέφερε ὅτι ἐνῶ ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ἰταλία εἶχαν μεσολαβήσει ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν κατηγορούμενων, ἡ κυβέρνηση τοῦ Παρισιοῦ ἔκρινε σκόπιμο νὰ ἐνεργήσει πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἐπιμένοντας στὴ σημασία αὐτῆς τῆς φράσης, ὁ τύπος ἀνέφερε

25. *A.E. 57-A.E. 77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 523-524 τῆς 28ης Νοεμβρίου. *A.E. 58-A.E.153:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 207 τῆς 3ης Δεκεμβρίου 1922.

26. *A.E.57-A.E.77:* Poincaré πρὸς Barrère, 46, Marcilly, 738-739, Saint-Aulaire, 2464-2465-2466-2467 τῆς 29ης Νοεμβρίου 1922.

δηλώσεις τοῦ Lindley πρὸς τὴν ἰταλικὴ πρεσβεία στὴν Ἀθήνα, σύμφωνα πρὸς τὶς ὁποῖες ἡ εὐθύνη τῆς ἐκτέλεσης τῶν ὑπουργῶν ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ διαφορὰ τῆς στάσης ποὺ τήρησαν οἱ τρεῖς σύμμαχες δυνάμεις. Ἡ ὑπόθεση πῆρε τέτοιες διαστάσεις ὥστε ν' ἀναγκασθεῖ ὁ Γάλλος ἐπιτετραμμένος νὰ διαμαρτυρηθεῖ συγχρόνως στὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν καθὼς καὶ στὸ πολιτικὸ γραφεῖο τοῦ Mussolini[27].

Ὁ ἰταλικὸς τύπος δέχθηκε τὰ γεγονότα μὲ ἕνα αἴσθημα ἀποστροφῆς. Οἱ ἀνταποκρίσεις ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὑπογράμμιζαν τὴν παρανομία τῆς διαδικασίας τῆς δίκης καθὼς καὶ τὴν καταπάτηση τῶν δικαιωμάτων τῆς ὑπεράσπισης, χαρακτηρίζοντας τὸ γεγονὸς σὰν πολιτικὴ ἐκδίκηση καὶ ὄχι σὰν πράξη δικαιοσύνης. Στὶς 29 Νοεμβρίου, στὴ Γερουσία, ὁ τέως πρεσβευτὴς στὸ Βερολίνο Bollati, γνωστὸς γερμανόφιλος, διαμαρτυρήθηκε ἔντονα. Ὁ πρόεδρος Tittoni, τέως ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ὑπεστήριξε αὐτὴ τὴν πρωτοβουλία.

> Ἡ συνέλευση αὐτὴ δὲν ἐξέφρασε ποτὲ τὴν ἀνάγκη νὰ διαμαρτυρηθεῖ ἐναντίον τῆς δολοφονίας τοῦ Νικολάου τοῦ Β΄ καὶ τῆς οἰκογένειάς του στὴ Ρωσία. Ὁ τύπος ἐπίσης δὲν ἀναφέρθηκε ἐκτεταμμένα στὸ γεγονός. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως τὰ πράγματα ἔχουν διαφορετικά. Πρόκειται γιὰ τὴν Ἑλλάδα, χώρα μικρὴ καὶ βαθιὰ μισητὴ γιὰ τὴν Ἰταλία. Οἱ μόνοι ποὺ ἔβρισκαν χάρη κοντὰ στὴν κοινὴ γνώμη ἦταν οἱ κωνσταντινικοί, ἀκριβῶς γιατὶ ὁδηγοῦσαν τὴν πατρίδα τους πρὸς τὴν καταστροφή. Ὑπάρχει ἑπομένως μιὰ σημαντικὴ δόση ἀντιελληνισμοῦ στὴν ἰταλικὴ καταδίκη τῶν γεγονότων τῆς Ἀθήνας, μὲ τὴν ἀνάλογη ἐκμετάλλευση. Γίνεται προσπάθεια νὰ κτυπηθεῖ ὁ Βενιζέλος, κακὸς δαίμονας τῶν Ἰταλῶν, στὸν ὁποῖο καὶ ἀποδίδεται ἡ βαρύτερη εὐθύνη γιὰ τὴν καταστροφή. Ἂν στὴν πραγματικότητα μποροῦσε κάτι νὰ γεννήσει ἀπορίες γιὰ τὴν ἀδικία ποὺ ἔγινε στὴν Ἀθήνα, εἶναι ἡ ἔκρηξη τῶν ἰταλικῶν ἐφημερίδων,

τηλεγραφοῦσε ὁ ἐπιτετραμμένος στὴν Ρώμη. Στὶς 30 Νοεμβρίου, τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο ἀποφάσισε νὰ μὴ μιμηθεῖ πρὸς τὸ παρὸν τὸ παράδειγμα τῆς βρεττανικῆς κυβέρνησης ἀνακαλώντας τὸν πρεσβευτή του. Ὁ βαρῶνος Montagna, ὡς μέλος τῆς ἀντιπροσωπείας στὴ Λωζάννη, ἄφησε τὴ διεύθυνση τῆς πρεσβείας στὸν πρόξενο τῆς Ἰταλίας στὸν Πειραιά. Ἡ ἀναχώρηση αὐτὴ δὲν πῆρε διαστάσεις διακοπῆς διπλωματικῶν σχέσεων[28].

Ἐντύπωση προκάλεσε ἕνα ἄρθρο ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα *Mattino* τῆς Νεάπολης:

> Καμιὰ ἀπειλὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι περισσότερο σοβαρὴ γιὰ τὴν Ἰταλία ἀπὸ μιὰ θριαμβευτικὴ ἐπιστροφὴ τοῦ Βενιζέλου στὴν Ἀθήνα (...) Γνωρίζουμε καλὰ ὅτι ἡ Ἀγγλία δὲν θὰ δίσταζε στὴν ἐκλογή της μεταξὺ μιᾶς σύμμαχης Ἰταλίας καὶ μιᾶς ὑπόδουλης Ἑλλάδας. Θὰ προτιμήσει χωρὶς ἀμφιβολία νὰ κατασκευάσει καὶ πάλι τὸ μοχλὸ ἐκεῖνο ποὺ τῆς

27. *A.E.58-A.E.77:* Charles-Roux πρὸς Poincaré, 1451-1452 τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1922.

28. *A.E.77:* Charles-Roux πρὸς Poincaré, 1446 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου. *A.E. 77-A.E. 58:* Charles-Roux πρὸς Poincaré, 1453 τῆς 1ης Δεκεμβρίου. *A.E. 58:* Ἀνταπόκριση τοῦ πρακτορείου Havas τῆς Ρώμης, τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1922.

ἐπέτρεψε ὥς χθὲς νὰ φέρει τέτοια διάσπαση ἰσορροπίας στὸν ἀνατολικὸ κόσμο (...) Ἂν ἡ ἐπιστροφὴ τῆς ἀγγλοβενιζελικῆς πολιτικῆς, ποὺ τόσο μᾶς φοβίζει, πάρει διαστάσεις, μποροῦμε ν' ἀμφισβητήσουμε τὴν πραγματικὴ ἀξία μιᾶς ἑλληνοτουρκικῆς εἰρήνης κάτω ἀπὸ δυὸ ἀπειλές: τὰ κανόνια τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου στὸν Πειραιά καὶ τὰ ἀγγλικὰ στρατεύματα στὸ Τσανάκκαλε (...) Καλύτερα νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι προετοιμάζεται νέος πόλεμος. Μπροστὰ στὴν πιθανότητα αὐτή, μποροῦμε ν' ἀναρωτηθοῦμε ἂν πρέπει τὰ ἕξι πτώματα τῆς Ἀθήνας νὰ μᾶς κάνουν νὰ ξεχάσουμε τὶς ἁπλὲς καὶ ἀσφαλεῖς κατευθύνσεις τῆς μεσογειακῆς μας πολιτικῆς[29].

Τὴν 1η Δεκεμβρίου, ἡ κυβέρνηση τῶν Βρυξελλῶν ἀνεκοίνωσε ὅτι εἶχε ἀποφασίσει τὴ διατήρηση τοῦ πρεσβευτῆ της στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν ἐπίβλεψη μόνο τῶν βελγικῶν συμφερόντων. Τοῦ ἀπαγόρευσε ὅμως ὁποιαδήποτε ἀνάμιξη στὴν ὑπόθεση τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων ὅπου θὰ ἦταν ἀναγκασμένος νὰ συνεργασθεῖ μὲ μέλη τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης. Οἱ πρεσβευτὲς τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῆς Σουηδίας ἔλαβαν τηλεγραφήματα στὰ ὁποῖα ἐκφραζόταν ἡ ἀγανάκτηση τῶν κυβερνήσεών τους. Τέλος, ὁ πρεσβευτὴς τῶν Η.Π.Α. ἐπέστησε τὴν προσοχὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δημιουργία δυσάρεστης ἐντύπωσης στὴν ἀμερικανικὴ κοινὴ γνώμη κινδύνευε νὰ ἔχει ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομικὴ βοήθεια ποὺ προσέφερε ἡ κυβέρνηση τῆς Οὐάσιγκτων στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων. Ὁ τόνος τῶν ἀμερικανικῶν ἐφημερίδων δὲν ἦταν καθόλου κολακευτικὸς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση. Σχολιάσθηκε ἐπίσης ἡ στάση ποὺ τήρησε ἡ Γαλλία, ἐνῶ ὑπογραμμίσθηκε καὶ ἡ εὐθύνη τοῦ Βενιζέλου στὸ σχηματισμὸ τοῦ μικρασιατικοῦ μετώπου τὴν ἄνοιξη τοῦ 1919. Τὰ γεγονότα τῆς Ἀθήνας ἀπεδείκνυαν ὅτι ἡ πολιτικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα ἄγγιζε τὰ ὅρια τῆς ἀποδιοργάνωσης.

Ὁ Βενιζέλος ὑπῆρξε ὁ στόχος καὶ τῶν ἑλβετικῶν ἐφημερίδων, οἱ ὁποῖες σχολίασαν μὲ δυσαρέσκεια τὴν ἀπόσταση ποὺ τήρησε ἀπέναντι στὰ γεγονότα αὐτά. Πιθανὴ ἐπέμβασή του ἦταν ἴσως ἱκανὴ ὄχι μόνον ν' ἀποτρέψει τὶς ἐκτελέσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνισχύσει τὴν θέση τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὴ διάσκεψη τῆς Λωζάννης.

Ἡ *Berliner Tagblatt*, στὸ φύλλο τῆς 30ῆς Νοεμβρίου, ἀνέφερε ὅτι εἶχαν πραγματοποιηθεῖ δυὸ διαβήματα μὲ σκοπὸ τὴν ἀποτροπὴ τῶν ἐκτελέσεων, τὸ πρῶτο ἀπὸ τοὺς πρεσβευτὲς τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν Η.Π.Α., τὸ δεύτερο ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης, τῆς Ἰσπανίας, τῆς Ὀλλανδίας, τῆς Σουηδίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Γερμανίας. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας, παρασύροντας τοὺς συναδέλφους του τῆς Πολωνίας, Τσεχοσλοβακίας καὶ Γιουγκοσλαβίας, εἶχε ἀρνηθεῖ τὴ συμμετοχή του στὴν ἐνέργεια αὐτή. Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὸ Βερολίνο διαμαρτυρήθηκε ἔντονα πρὸς τὸ γερμανικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ζητώντας νὰ τεθεῖ τέλος στὴ

29. *A.E. 57:* Boulot πρὸς Poincaré, ἔκθεση 40 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου 1922.

σκανδαλώδη, ὅπως τὴν χαρακτήρισε, ἐκστρατεία τοῦ τύπου ἐναντίον τῆς χώρας του[30].

Πιὸ σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐκστρατεία ποὺ ἐξαπέλυσε ἀπὸ τὴν 1η Δεκεμβρίου ἡ παρισινὴ ἐφημερίδα *Le Matin* ἐναντίον τῆς ἀγγλο-βενιζελικῆς πολιτικῆς. Σ' ἕνα πρῶτο ἄρθρο, ἀναφέρονταν μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς:

> Ὁ κ. Lloyd George μαζὶ μὲ Ἕλληνες ἐπιχειρηματίες καὶ ἕναν πρωθυπουργὸ ὁ ὁποῖος ἔπασχε ἀπὸ μεγαλομανία, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς συμβουλὲς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας, ἀντίθετα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν γνώμη τοῦ ὑπουργοῦ του τῶν Ἐξωτερικῶν λόρδου Curzon καὶ τῶν ἀγγλικῶν στρατιωτικῶν κύκλων, ὁδήγησαν τοὺς Ἕλληνες ὑπουργοὺς στὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα καὶ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ στὴν καταστροφὴ (...) Ὁ κ. Γούναρης καὶ τὰ μέλη τῆς κυβέρνησής του φέρουν βέβαια εὐθύνη, μόνο σὰν συνένοχοι ὅμως, γιατὶ οἱ ἀληθινοί, οἱ μεγάλοι ὑπεύθυνοι σὲ πρώτη μοίρα εἶναι οἱ κκ. Lloyd George καὶ Βενιζέλος. Ὁ πρῶτος γιατὶ θέλησε νὰ συνεχίσει στὴν Ἀνατολὴ μιὰ καταστρεπτικὴ προσωπικὴ πολιτική, χρησιμοποιώντας τὴν Ἑλλάδα σὰν ὄργανο, ὁ δεύτερος, γιατὶ προσφέρθηκε μὲ ὅλες τὶς δυνατότητές του γιὰ νὰ πραγματοποιήσει, ἀγνοῶντας ὅλες τὶς προειδοποιήσεις, μιὰ μεγαλομανὴ πολιτική.

Ἀκολουθοῦσε ἡ παράθεση ἐγγράφων ποὺ ἀφοροῦσαν τὶς μυστικὲς σχέσεις Ἀγγλίας-Ἑλλάδας καὶ ποὺ εἶχαν ἀνταλλαγεῖ μεταξὺ τῆς πρεσβείας τῆς Ἑλλάδας στὸ Λονδίνο καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀνάμεσα στὸ Μάρτιο καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1920.

Σὲ ἄρθρο τῆς 2ας Δεκεμβρίου, ἡ *Matin* ἀναφερόταν στὴν ἐντύπωση ποὺ προκάλεσαν οἱ ἀποκαλύψεις αὐτὲς στὴ βρεττανικὴ πρωτεύουσα. Ἡ Downing Street καθὼς καὶ τὸ Foreign Office ἀρνήθηκαν νὰ προβοῦν σὲ ὁποιαδήποτε δήλωση· στοὺς πολιτικοὺς καὶ διπλωματικοὺς ὅμως κύκλους τοῦ Λονδίνου γινόταν πολὺς λόγος γύρω ἀπὸ τὴν ὑπόθεση αὐτή. Στὸ Κοινοβούλιο, ὁ πρωθυπουργὸς Bonar Law ρωτήθηκε ἂν πράγματι κάποιο μέλος τῆς κυβέρνησης εἶχε ἐνθαρρύνει τὴν Ἑλλάδα στὴν ἐξακολούθηση τῆς πολιτικῆς της στὴ Μέση Ἀνατολὴ ἡ ὁποία κατέληξε στὴν ἥττα καὶ στὴν ἐκτέλεση τῶν ὑπεύθυνων ὑπουργῶν. Ὁ Ἄγγλος πρωθυπουργὸς περιορίσθηκε ν' ἀναγγείλει τὴν προσεχὴ ἔκδοση μιᾶς λευκῆς βίβλου. Σὲ ἄλλο ἄρθρο τοῦ ἴδιου φύλλου, ἡ *Matin* συνέχιζε τὴν ἐπίθεσή της:

> Τὸ δυστύχημα γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὸν κόσμο ὁλόκληρο ἔγκειται στὸ ὅτι ὁ κ. Lloyd George, μὲ τὴν κακοποιὰ ἰδιοφυία του, κατάφερε νὰ ἐπιβάλει τὴν πολιτική του ὁδηγώντας τοὺς Συμμάχους νὰ ὑπογράψουν τὴν Συνθήκη τῶν Σεβρῶν, τῆς ὁποίας κανεὶς δὲν ἤθελε νὰ συνεχίσει τὴν ἐφαρμογὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ τὸν κ. Βενιζέλο. Ἀποφεύγοντας ὁ καθένας νὰ ἐπωμισθεῖ τὶς εὐθύνες, ἦταν φυσικὸ ἡ Ἑλλάδα νὰ μείνει μόνη ἀπέναντι στοὺς Τούρκους ποὺ βρίσκονταν σὲ πλήρη ἐξέγερση. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ὑπῆρξε τὸ

30. *A.E. 57:* Allize πρὸς Poincaré, 212 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου. *A.E.58:* Jusserand πρὸς Poincaré, 1002 τῆς 1ης Δεκεμβρίου. Saint-Quentin πρὸς Poincaré, 1781-1782 τῆς 1ης Δεκεμβρίου. *A.E. 58-A.E. 77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 542 τῆς 5ης Δεκεμβρίου. *A.E. 77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 536 τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1922.

μοναδικὸ ὄργανο τῆς μοιραίας πολιτικῆς τοῦ κ. Lloyd George καὶ ἔμελλε νὰ παραμείνει ὡς τὴν τελικὴ ὑποχώρηση.

Ἀκολουθοῦσε ἡ δημοσίευση νέων ἐγγράφων σχετικῶν μὲ τὶς ἑλληνο-αγγλικὲς μυστικὲς συνεννοήσεις μεταξὺ Φεβρουαρίου καὶ Ἰουνίου 1920. Τὰ ὀνόματα τοῦ sir John Stavridi, προξένου τῆς Ἑλλάδας στὸ Λονδίνο καθὼς καὶ τοῦ sir Basil Zaharoff ἦταν ἀναμιγμένα στὶς διαπραγματεύσεις αὐτές.

Στὶς 2 Δεκεμβρίου, οἱ ἀγγλικὲς ἐφημερίδες μιμήθηκαν τὸ παράδειγμα τῆς παρισινῆς ὁμόλογής τους. Ἡ *Sunday Express* ἀναφερόταν σ' ἕνα γράμμα ποὺ εἶχε ἀποτείνει στὶς 15 Φεβρουαρίου 1922 ὁ Γούναρης στὸν Curzon ἐκθέτοντας τὴν ἀπελπιστικὴ θέση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἐπικαλούμενος τὴν συμπαράσταση τῆς Ἀγγλίας. Ἡ *Morning Post* δημοσίευσε σειρὰ ἄρθρων γύρω ἀπὸ τὴ στάση ποὺ τήρησε ὁ Lloyd George κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνατολικῆς κρίσης. Ἡ ἐφημερίδα ἀναφερόταν ἐπίσης στὸ φύλλο τῆς 14ης Νοεμβρίου 1922 τοῦ *Ἐλευθέρου Βήματος*, ἐπίσημου ὀργάνου τῆς ἐπαναστατικῆς κυβέρνησης, ὅπου γινόταν μνεία γιὰ κάποιο σφραγισμένο φάκελο ποὺ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία στὸ σπίτι τοῦ Γούναρη τὴ στιγμὴ τῆς σύλληψής του. Ἀποτεινόμενος στὸν πρεσβευτὴ ἑνὸς ξένου Κράτους, ὁ τέως πρωθυπουργὸς εἶχε παρακαλέσει ὁ φάκελος αὐτὸς νὰ φθάσει κλειστὸς στὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ ἐν λόγῳ Κράτους μὲ ὅλες τὶς δυνατὲς προφυλάξεις. Ὁ φάκελος ὅμως ἀνοίχθηκε καὶ ἀποκαλύφθηκε ὅτι περιεῖχε τηλεγραφήματα ποὺ εἶχε στείλει ὁ Γούναρης ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὴν Ἀθήνα καὶ ποὺ ἀποτελοῦσαν περίληψη τῶν συνομιλιῶν του μὲ τὸν Lloyd George. Μαθαίνοντας ὅτι τελικὰ ὁ φάκελος δὲν διασώθηκε, ὁ Γούναρης προέβη σὲ ψεύτικες καταθέσεις κατὰ τὴν ἀπολογία του.

Ἡ *Morning Post* συνέχιζε μὲ μιὰ περίληψη τῆς συνομιλίας ποὺ εἶχε ὁ Lloyd George στὶς 18 Ἰανουαρίου 1922 μὲ τὸν πατριάρχη Μελέτιο, ὅπου ὁ Ἄγγλος πρωθυπουργὸς εἶχε ἐκφρασθεῖ μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια:

> Ἡ γενικὴ κατάσταση σήμερα εἶναι τέτοια ὥστε δὲν ἐπιτρέπει στοὺς φίλους τῆς Ἑλλάδας νὰ τῆς συμπαρασταθοῦν (...) Ἡ παρουσία τοῦ Βασιλέα Κωνσταντίνου κατέστρεψε τὰ πάντα. Πρὶν μιὰ ἑβδομάδα περιέγραψα στὸν Γούναρη καὶ στὸν Μπαλτατζῆ ποιὰ εἶναι ἡ σημερινὴ στάση τοῦ κόσμου ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα. Ὅσο βρισκόταν ὁ Βενιζέλος στὴν ἐξουσία, ἤνιωθα ἀρκετὰ δυνατὸς ὥστε ν' ἀγωνισθῶ γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς Ἑλλάδας. Σήμερα ὅμως ὅλοι οἱ συνάδελφοί μου μ' ἔχουν ἐγκαταλείψει. Εἶμαι μόνος καὶ δὲν μπορῶ νὰ κάνω τίποτα γιὰ τὴ χώρα σας.

Στὶς 3 Δεκεμβρίου, ἡ *Matin* ἀναφερόταν σὲ παρατηρήσεις ποὺ εἶχε κάνει τὸ 1920 ὁ τότε Γάλλος πρωθυπουργὸς Alexandre Millerand πρὸς τὸν Ἄθω Ρωμᾶνο, πρεσβευτὴ τῆς Ἑλλάδας στὸ Παρίσι, σχετικὰ μὲ τὴν περιπέτεια στὴν ὁποία τὸ βασίλειο ἔμπαινε. Τὸ ἄρθρο τελείωνε σὲ τόνο δικαιολογίας γιὰ τὴν πολιτικὴ ποὺ ἀκολούθησε ἡ Γαλλία στὴ συνέχεια:

> Διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἡ Γαλλία εἶχε προειδοποιήσει τὴν Ἑλλάδα κι ὅτι ὁ κ. Millerand, ὄχι ἀπὸ τουρκοφιλία, ἀλλὰ ἀπὸ καθαρὴ ἐξυπνάδα γιὰ τὸ συμφέρον τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς

Εὐρώπης εἶχε παρουσιάσει στὸν κ. Ρωμᾶνο τὴν παρανόηση πρὸς τὴν ὁποία ἡ χώρα του κατευθυνόταν.

Σὲ ἄλλη στήλη δημοσιευόταν συνέντευξη ποὺ εἶχε παραχωρήσει τὴν προηγούμενη ὁ Βενιζέλος καὶ στὴν ὁποία κατηγοροῦσε τὴν ἐφημερίδα ὅτι ἀπέβλεπε σὲ δυὸ σκοπούς: ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ πολιτική του συνέφερε τὴ Μεγάλη Βρεττανία περισσότερο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα, κι ὅτι ἡ πολιτικὴ τῶν βασιλικῶν ποὺ τὸν διαδέχθηκαν δὲν ἀπετέλεσε παρὰ μιὰ λογικὴ συνέχεια.

Καὶ οἱ δυὸ θεωρίες εἶναι ἀβάσιμες. Ὡς τὴν Συνθήκη τῶν Σεβρῶν δὲν ἐφήρμοσα τὴν πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας, ἀλλὰ ὅλων τῶν Συμμάχων καὶ ἡ ὁποία ἀνταποκρινόταν ἀπόλυτα στὰ συμφέροντα τῆς Ἑλλάδας (...) Ἡ πολιτικὴ ποὺ χαρακτηρίζετε σὰν μεγαλομανής, ἀποτελοῦσε μέρος τῆς δικῆς σας, ὅπως ἡ κυβέρνησή σας τὴν εἶχε υἱοθετήσει, καὶ μᾶς ζητοῦσε νὰ ἐφαρμόσουμε. Ὑπῆρξε λογικὴ ὅσο διάστημα παραμείναμε ἑνωμένοι (...) Ἀπὸ μιὰ ἀντίδραση ἐναντίον ὅσων εἶχαν ἀκολουθήσει τὴν παράλογη περιπέτεια νὰ πολεμήσουν τὴν Τουρκία δίχως ὑποστήριξη, γεννήθηκε μιὰ βίαιη ἐπανάσταση. Ἔγιναν ἤδη αἱματηρὲς ἐκτελέσεις τὶς ὁποῖες προσπάθησα ν' ἀποτρέψω. Τηλεγράφησα στὴν Ἀθήνα ὅτι ἡ ἐντύπωση θὰ ἦταν δυσάρεστη καὶ ἡ κατάσταση στὴ διάσκεψη πολὺ δύσκολη (...) Ἔκανα ὅ,τι μποροῦσα, ἀλλὰ κανεὶς δὲν μὲ ἀκούει. Σᾶς ὁμολογῶ συνέχιζε ὁ Βενιζέλος, ὅτι εἶμαι ἰδιαίτερα ἀνήσυχος μπροστὰ στὸ φόβο μιᾶς στρατιωτικῆς δικτατορίας.

Φαίνεται ὅτι ἡ ἐναντίον του ἐκστρατεία τῆς *Matin* ἐπηρέασε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν πρώην πρωθυπουργό, ὥστε νὰ διαδίδεται ἡ παραίτησή του ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὴ διάσκεψη τῆς Λωζάννης. Ἡ ἑλληνικὴ πρεσβεία στὸ Παρίσι ἀπέδωσε τὶς ἀποκαλύψεις τῆς ἐφημερίδας στὸν Α. Φ. Φραγκούλη, πρώην ἀντιπρόσωπο τῆς Ἑλλάδας στὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν καὶ προσωπικὸ φίλο τῶν Γούναρη καὶ Μπαλτατζῆ. Στὸ φύλλο τῆς 9ης Δεκεμβρίου, ἡ *Matin* δημοσίευσε γράμμα τοῦ Φραγκούλη ὁ ὁποῖος ἀρνεῖτο κατηγορηματικὰ ἀνάμιξή του στὴν ὑπόθεση αὐτή. Δὲν ἀπέφυγε ὅμως νὰ ρίξει τὴν εὐθύνη τῆς καταστροφῆς στὴν ἀγγλο-βενιζελικὴ πολιτικὴ καὶ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε δεῖ, στὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν καθὼς καὶ στὰ προσωπικὰ ἀρχεῖα τοῦ Γούναρη, τὶς ἐπιστολὲς ποὺ δημοσιεύθηκαν.

Στὶς 11 Δεκεμβρίου, σὲ ἀνταπόκρισή της ἀπὸ τὸ Λονδίνο, ἡ *Matin* ἀνέφερε ὅτι ὑπουργοὶ τῆς κυβέρνησης Lloyd George προσπάθησαν δίχως ἐπιτυχία ν' ἀναμίξουν τὸν Curzon στὴν ὅλη κατάσταση μὲ σκοπὸ ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ δικές τους εὐθύνες. Στὸ Κοινοβούλιο ὁ λόρδος Birkenhead καὶ ὁ Austen Chamberlain ἔκαναν μνεία γιὰ κάποιο γράμμα πρὸς τὸν Curzon, ὅπου ὁ Γούναρης ἐξέφρασε τὴν ἀνησυχία του γιὰ τὴν κατάσταση στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ποὺ ὁ παραλήπτης δὲν εἶχε μεταφέρει στὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο. Ὁ Bonar Law ἀπάντησε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ εἶχε μεταφερθεῖ σὲ μέλη τῆς κυβέρνησης ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Curzon, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ στὸν Lloyd George, πρωθυπουργὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἡ ὑπόθεση Γούναρη - Curzon εἶναι ἄξια γιὰ τὴν πέννα ἑνὸς Conan Doyle,

τελείωνε τὸ ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας[31].

Ὁ Βενιζέλος, ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῶν ἐκτελέσεων ἔδειχνε μὲ τὴ στάση του ἀρκετὰ ἐπηρεασμένος. Στὶς 29 Νοεμβρίου, δὲν παρουσιάσθηκε στὴ διάσκεψη ὅπου συζητήθηκε ἡ ὑπόθεση τῶν νησιῶν, ἀφήνοντας τὴν ἡγεσία τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὸν Δημήτριο Κακλαμᾶνο. Στὶς 30, ἀποδοκίμασε τὴ διακοπὴ ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας τῶν διπλωματικῶν σχέσεων γιὰ τὸν τουφεκισμὸ ἕξι προδοτῶν, ὅπως τοὺς χαρακτήρισε, ἀπειλώντας νὰ ἐγκαταλείψει τὴ Λωζάννη. Στὶς 2 Δεκεμβρίου, κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσκεψής του στὸ Quai d'Orsay, ὁ Ρωμᾶνος ἐπανέλαβε τὴ γνώμη τοῦ Βενιζέλου, ὅτι ἡ ἀγγλικὴ ἐπέμβαση προκάλεσε τὶς ἐκτελέσεις ἕξι κατηγορούμενων ἐνῶ, στὴν οὐσία, μποροῦσαν νὰ εἶχαν ἀποσοβηθεῖ τουλάχιστον γιὰ τοὺς τέσσερις. Τέλος, ὁ Βενιζέλος τηλεγράφησε στὴν Ἀθήνα ὑπὲρ τῆς διάσωσης τοῦ πρίγκιπα Ἀνδρέα, ἀπειλώντας γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ἀντιπροσώπευση τῆς Ἑλλάδας στὴ διάσκεψη σὲ περίπτωση νέου τουφεκισμοῦ[32].

Ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση, θορυβημένη ἀπὸ τὴν διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἀγγλία υἱοθέτησε διαλλακτικότερη στάση, ζητώντας στὸ ἑξῆς τὴ γνώμη τοῦ πρώην πρωθυπουργοῦ σὲ θέματα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Στὸ θέμα ὅμως τῆς δίκης τοῦ πρίγκιπα, βρέθηκε πρὸ διλήμματος ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἀνακριτικὴ ἐπιτροπὴ ἐπέμενε νὰ θεωρεῖ τὸν κατηγορούμενο σὰν ὁποιοδήποτε ἀξιωματικὸ ποὺ εἶχε παραβεῖ διαταγές, κι ὄχι σὰν ἕνα πρίγκιπα στὸν ὁποῖο εἶχε δοθεῖ ἡ διοίκηση ἑνὸς Σώματος Στρατοῦ καὶ τὴν εὐθύνη τῆς ὁποίας συμμεριζόταν μὲ τὸ ἐπιτελεῖο του. Στὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο, σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Marcilly, νὰ γίνουν περισσότερο γνωστὲς οἱ τάσεις τῆς ἐπανάστασης ἀπέναντι στὸν πρίγκιπα καθὼς καί, ἂν θὰ ἐπικρατοῦσε, ἡ διάθεση νὰ τρομοκρατηθεῖ ἡ Ἑλλάδα μὲ μιὰ νέα ἐκτέλεση, παρὰ ὁ ἐντοπισμὸς τῆς πραγματικῆς εὐθύνης τοῦ κατηγορούμενου. Ἡ γενικὴ κατάσταση ἔδειχνε ὅτι ὁ Ἀνδρέας θὰ ἔβγαινε κερδισμένος ἀπὸ τὴν ἄσχημη ἐντύπωση ποὺ εἶχε προκαλέσει στὴν παγκόσμια κοινὴ γνώμη ἡ ἐκτέλεση τῶν ἕξι. Ἡ καινούργια δίκη προκάλεσε καὶ πάλι γενικὴ διπλωματικὴ κινητοποίηση.

Ἡ βρεττανικὴ κυβέρνηση εἶχε στείλει στὴν Ἀθήνα τὸν πλοίαρχο Gerald Talbot, πρώην βοηθὸ τοῦ ναυτικοῦ ἀκολούθου τῆς πρεσβείας, ὁ ὁποῖος συνδεόταν μὲ τοὺς περισσότερους ἀξιωματικοὺς ποὺ τὰ τελευταῖα γεγονότα εἶχαν ἀνεβάσει στὴν ἀρχή. Ὁ Talbot ἔφθασε στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα

31. *A.E. 77:* Saint-Aulaire πρὸς Poincaré, ἔκθεση 517 τῆς 2ας Δεκεμβρίου. *Le Matin* τῆς 1ης, 2ας, 3ης, 9ης, 11ης Δεκεμβρίου. *Morning Post* τῆς 1ης Δεκεμβρίου. *Sunday Express* τῆς 1ης καὶ 10ης Δεκεμβρίου 1922.

32. *A.E. 58:* Ὑπόμνημα de Peretti τῆς 2ας Δεκεμβρίου. *A.E. 77:* Barrère πρὸς Poincaré, 53 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου. *A.E. 57-A.E. 77:* Barrère πρὸς Poincaré, 45 τῆς 29ης Νοεμβρίου 1922.

στὶς 28 Νοεμβρίου, μισὴ μόλις ὥρα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τῶν ὑπουργῶν. Δὲν τοῦ ἀπέμενε παρὰ νὰ συγκεντρώσει τὴ δράση του γύρω ἀπὸ τὴν διάσωση τοῦ πρίγκιπα. Στὸ Λονδίνο κυκλοφοροῦσαν φῆμες ὅτι οἱ ἡγέτες τοῦ κινήματος σχεδίαζαν ν' ἀσκήσουν ἐκβιασμὸ πρὸς τὴν Ἀγγλία μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῶν διπλωματικῶν σχέσεων.

Ὁ Γεώργιος ὁ Β΄ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ τῆς ἱσπανικῆς κυβέρνησης στὴν ὑπόθεση τῆς δίκης τοῦ θείου του, ξαδέλφου ἐξ ἀγχιστείας τοῦ βασιλέα Ἀλφόνσου τοῦ ΙΓ΄. Σὰν συνέπεια, ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἰσπανίας στὴν Ἀθήνα ἐπισκέφθηκε στὶς 30 Νοεμβρίου τὸ Γάλλο συνάδελφό του, δηλώνοντας ὅτι εἶχαν φθάσει ἐντολὲς ἀπὸ τὴ Μαδρίτη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη πρωτοβουλίας ὑπὲρ τοῦ πρίγκιπα. Πρότεινε ἐπίσης ἕνα κοινὸ διάβημα τοῦ διπλωματικοῦ σώματος. Ἔχοντας ὑπόψη του ὅτι ὁ Marcilly εἶχε αὐστηρὲς διαταγὲς ν' ἀπόσχει ἀπὸ ὁποιαδήποτε παρόμοια ἐκδήλωση, ἤλπιζε ὅτι μιὰ ἐξαίρεση ἦταν δυνατὴ λόγω τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ εἶχε προσφέρει ὁ Ἰσπανὸς βασιλέας στὴν Γαλλία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ παγκοσμίου πολέμου. Ὁ Marcilly ἀπάντησε ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ ληφθεῖ ἀπόφαση, ἂν δὲν μεσολαβοῦσε ἀπ' εὐθείας συνεννόηση μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων. Ἐνημερώνοντας τὴν ἑπόμενη τὸν Talbot, δήλωσε ὅτι ἡ πρόταση τοῦ Ἰσπανοῦ πρεσβευτῆ περιελάμβανε κινδύνους γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Βρεττανοῦ ἀπεσταλμένου. Ἐξωτερικὴ πίεση καθὼς καὶ κοινὰ διαβήματα δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ καταλήξουν σὲ θετικὸ ἀποτέλεσμα[33].

> Θὰ προσέθετα ὅτι, ἂν δική μας ἐπέμβαση εἶχε ἐλπίδες ν' ἀποβεῖ χρήσιμη καὶ ἀποτελεσματική, θὰ ἦταν ἄστοχο νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ πρίγκιπα. Περισσότερο ἀπὸ ποτὲ θὰ ἐπαναλαμβανόταν, δικαιολογημένα τὴ φορὰ αὐτή, ὅτι ἐξαρτᾶτο ἀπὸ ἐμᾶς ν' ἀποφευχθοῦν οἱ περισσότερες, ἂν ὄχι ὅλες, οἱ ἐκτελέσεις τῆς περασμένης Τρίτης. Ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ ὑποστήριξη ποὺ θὰ μποροῦσαμε νὰ προσφέρουμε στὰ διαβήματα τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἰσπανίας, ὅίχως νὰ ἐκτεθοῦμε, εἶναι ἡ γλώσσα τοῦ τύπου μας,

τηλεγραφοῦσε ὁ Marcilly στὴ συνέχεια[34].

Τὴν ἴδια μέρα, ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἰσπανίας στὸ Παρίσι ἐπισκέφθηκε τὸ Quai d'Orsay. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση ἔδειχνε πεπεισμένη ὅτι ὁποιαδήποτε ἐπέμβαση κινδύνευε νὰ ἐπισπεύσει τὴν ἐπανάληψη τῶν τελευταίων τραγικῶν γεγονότων. Ἐπέτρεψε ὅμως στὸν ἀντιπρόσωπό της στὴν Ἀθήνα νὰ μὴν ἀρνηθεῖ τὴν συμμετοχή του σὲ πιθανὸ κοινὸ διάβημα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀπέφευγε τὴν κατηγορία ὅτι μὲ τὴ στάση της, τὴν ὁποία μποροῦσαν νὰ μιμηθοῦν κι ἄλλα Κράτη, ἐμπόδιζε τὴ λήψη διαλλακτικότερων μέτρων. Στὶς 2 Δεκεμβρίου, ἡ κυβέρνηση τῆς Μαδρίτης, ἀναγνωρίζοντας τὸν κίνδυνο ἑνὸς

33. *A.E. 57-A.E. 77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 528-529 τῆς 30ῆς Νοεμβρίου. *A.E. 58-A.E. 77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 532-533 τῆς 1ης Δεκεμβρίου. *A.E. 58:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 217 τῆς 8ης Δεκεμβρίου 1922.

34. *A.E.58-A.E.77:* Marcilly πρὸς Poincaré, 534 τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1922.

κοινοῦ διαβήματος, συμμορφώθηκε μὲ τὴ στάση τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, ἀφήνοντας στὸν Talbot τὴν ἀνάπτυξη προσωπικῆς δραστηριότητας[35].

Στὶς 3 Δεκεμβρίου, ἔγινε γνωστὴ ἡ ἀπόφαση τοῦ στρατοδικείου. Ὁ πρίγκιπας Ἀνδρέας καταδικάσθηκε σὲ ἰσόβια ἐκτόπιση ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, χάνοντας παράλληλα τὸ στρατιωτικό του ἀξίωμα. Θεωρώντας τον ἔνοχο, οἱ δικαστὲς ἀναγνώρισαν τὴν ἀπειρία του στὴ διοίκηση σημαντικῶν στρατιωτικῶν μονάδων. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δίκης, ἐντύπωση προκάλεσε ἡ μεταχείριση τοῦ κατηγορούμενου, ἡ ὁποία πρόδιδε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μιὰ διάθεση ἐπιείκειας, κάτι ποὺ ἐρέθισε τοὺς στρατιωτικοὺς κύκλους τοῦ κινήματος. Συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του, ὁ Ἀνδρέας ἐγκατέλειψε τὴν Ἑλλάδα στὶς 4 Δεκεμβρίου μὲ προορισμὸ τὴν Ἀγγλία[36].

Ἡ ἀποφυγὴ νέας ἐκτέλεσης βελτίωσε τὴν ὅλη κατάσταση. Ὁ Κ. Ρέντης, ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀνεκοίνωσε στὸ Γάλλο πρεσβευτὴ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθοῦν στὸ μέλλον ἄλλες πολιτικὲς δίκες. Δήλωση ποὺ ὁ συνομιλητής του δέχθηκε μὲ κάποιο σκεπτικισμό, μπροστὰ στὴν παραμονὴ στὶς φυλακὲς τριῶν πρώην ὑπουργῶν, δύο στρατηγῶν καὶ 120 ἄλλων ἀξιωματικῶν βεβαρυμένων μὲ κατηγορίες γιὰ τὴν ἐθνικὴ καταστροφή. Παρ' ὅλη τὴν πτώση τῆς ἔντασης, ὁ Marcilly θεωροῦσε, περὶ τὰ τέλη Δεκεμβρίου, ἀδύνατη τὴ διάλυση τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τὸ σχηματισμὸ πολιτικῆς κυβέρνησης. Οἱ στρατιωτικοὶ θ' ἀκολουθοῦσαν τὸ δρόμο αὐτὸ μόνο ἂν δέχονταν πίεση ἀπ' ἔξω, ἀπὸ μιὰ ἀνάλογη ἀπαίτηση π.χ. τῶν Κρατῶν στὰ ὁποῖα σχεδίαζαν ν' ἀποταθοῦν γιὰ οἰκονομικὴ ὑποστήριξη ἢ ἀκόμα ἀπὸ μιὰ συμβουλὴ ἐκ μέρους τοῦ Βενιζέλου.

Στὶς 26 Δεκεμβρίου, ὁ Πάγκαλος ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ τῆς Θράκης ἐγκαταλείποντας τὴν Ἀθήνα μὲ φιλοπόλεμες δηλώσεις. Συγκέντρωνε στὰ χέρια του ἐξουσίες πάνω στὶς στρατιωτικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρχὲς τῆς περιοχῆς. Ἐκδηλώθηκε ἀνησυχία ἀκόμα καὶ στὶς τάξεις τοῦ βενιζελικοῦ κόμματος[37].

Ὁ θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου στὶς ἀρχὲς τοῦ 1923 δὲν προκάλεσε ἰδιαίτερη ἀντίδραση στὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἔκπτωτος βασιλέας εἶχε προκαλέσει ἄσχημη ἐντύπωση μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν του μὴν ἔχοντας προβεῖ σὲ καμιὰ ἐκδήλωση πρὸς τὶς οἰκογένειες τῶν ἐκτελεσθέντων ὑπουργῶν. Μεταξὺ τῶν δύο πολιτικῶν ρευμάτων, ἡ ἐπιρροὴ τῆς Αὐλῆς ἦταν ἀνύπαρκτη. Ὁ Γεώργιος εἶχε

35. *A.E. 58-A.E. 77:* Poincaré πρὸς Marcilly, 745 τῆς 1ης, 746 τῆς 2ας Δεκεμβρίου. Ὑπόμνημα de Peretti τῆς 2ας Δεκεμβρίου. Marcilly πρὸς Poincaré, 537 τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1922.

36. *A.E. 58:* Marcilly πρὸς Poincaré, 738 τῆς 3ης, 740 τῆς 4ης, ἔκθεση 217 τῆς 8ης Δεκεμβρίου 1922.

37. *A.E. 77:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 222 τῆς 19ης, 555 τῆς 26ης, 559-560 τῆς 28ης Δεκεμβρίου 1922.

διατηρηθεῖ σκόπιμα ἀπὸ τοὺς ὑπουργούς του σὲ πλήρη ἄγνοια τῶν ὑποθέσεων τῆς χώρας.

> Ἡ ἐπανάσταση στηρίζεται συγχρόνως σὲ μιὰ στρατιωτικὴ δύναμη καθὼς καὶ σ' ἕνα κόμμα. Ἡ στρατιωτικὴ δύναμη δὲν συναντᾶ σήμερα καμιὰ ἀντίδραση καὶ ὁποιοδήποτε προγνωστικὸ ἐξέγερσης θὰ ἦταν λανθασμένο. Τὸ κόμμα, παρὰ τὴν πραγματική του σημασία, δὲν μπορεῖ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ δύναμη καὶ οἱ βενιζελικοὶ δὲν ἔχουν καμιὰ ἀμφιβολία πάνω στὸ θέμα αὐτό, ἐφόσον αἰσθάνονται ὁμαδικὸ φόβο πρὸ τῆς προοπτικῆς ἐκλογῶν (...) Τὸ παλιὸ βασιλικὸ κόμμα προσπαθεῖ ν' ἀποφύγει ὁποιαδήποτε ἐκδήλωση ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ σὰν ἀντίθεση. Περιμένει νὰ θεωρηθοῦν ἀναγκαῖες οἱ ἐκλογὲς καὶ περιορίζεται στὴν προετοιμασία τους, χάρη σὲ μιὰ τοπικὴ προπαγάνδα ποὺ τοῦ προσέφεραν τὰ δυὸ τελευταῖα χρόνια τοῦ κωνσταντινικοῦ καθεστῶτος. Ὁ στρατηγὸς Μεταξᾶς ἀναγνωρίζεται παμψηφεὶ ὡς ἡγέτης του,

ἔγραφε στὶς 3 Φεβρουαρίου 1923 ὁ Γάλλος πρεσβευτής[38]. Προφητικὴ ἐκτίμηση τῆς κατάστασης ἄραγε; Εἶναι πάντως γεγονὸς ὅτι ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν ἀκόμα μακριὰ ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῶν δοκιμασιῶν της.

Παρόλο ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν σὰν μιὰ μονόπλευρη, περιορισμένης εὐρύτητας, ἀνάλυση τῶν γεγονότων, τὰ ἀρχεῖα τοῦ Quai d'Orsay στὰ ὁποῖα βασίσθηκε ἡ παρούσα μελέτη, περιέχουν στοιχεῖα μὲ ἀξιοσημείωτο ἐνδιαφέρον.

Κατὰ μῆκος ὁλόκληρης τῆς περιόδου πού, ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1922 ὡς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1923, καλύπτει τὶς πρῶτες στιγμὲς πού διαδέχθηκαν τὴν ἀποτυχία τῆς ἑλληνικῆς περιπέτειας στὴ Μικρὰ Ἀσία, εἶναι ἔντονο τὸ αἴσθημα τῆς ἀπόγνωσης, τῆς ἀποδιοργάνωσης καὶ τῆς εὐαισθησίας τοῦ Κράτους καὶ τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὴν ἀνάπτυξη πρωτοβουλιῶν καὶ ἀνασυντάξεων πού ὁδήγησαν σὲ ἀκραῖες καταστάσεις. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ κλίμα, τοῦ ὁποίου ἡ προέλευση βρίσκεται βαθιὰ ριζωμένη στὸ παρελθόν, διαδραματίζονται κι ἐξηγοῦνται τὰ τραγικὰ γεγονότα ποὺ ἐξετάσαμε. Γιατὶ ἡ κατάσταση τῆς Ἑλλάδας δὲν ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἥττα τοῦ Σεπτεμβρίου 1922, ἀλλὰ καὶ στὴν ταλαιπωρία ἑνὸς λαοῦ πού, ἐπὶ ὁλόκληρη δεκαετία βρισκόταν σὲ πολεμικὴ ἑτοιμότητα, ἐσωτερικὸ διχασμὸ καὶ ποὺ ξαφνικὰ ἔνιωσε νὰ καταρρέουν οἱ βάσεις πάνω στὶς ὁποῖες εἶχε στηρίξει τὶς ἐλπίδες καὶ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀνόρθωσή του. Πιστεύουμε ὅτι τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα ἀποδίδουν πιστὰ τὴν γενικότερη αὐτὴ ἀτμόσφαιρα.

Στὸν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, τὸ κίνημα τοῦ στρατοῦ παρουσιάζεται, κατὰ τὴ γαλλικὴ ἄποψη στερούμενο κοινωνικοῦ ὑποβάθρου. Ἡ ἔκρηξή του ἐξηγεῖται σὰν μέτρο σωτηρίας ἀπὸ ἀντίποινα ποὺ τὸν ἀπειλοῦσαν τὴν ἑπομένη τῆς ὑποχώρησης. Πολιτικὴ χροιὰ δόθηκε μόνο μετὰ ἀπὸ τὴν προσχώρηση τῶν βενιζελικῶν, οἱ ὁποῖοι, θορυβημένοι ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ ἀποτυχία τοῦ 1920, δείχνουν ἀνίκανοι νὰ ἐκμεταλλευθοῦν μόνοι τους τὴν κατάρ-

38. *A.E. 58:* Marcilly πρὸς Poincaré, ἔκθεση 22 τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1923.

ρευση τοῦ κωνσταντινικοῦ καθεστῶτος, ἔχοντας ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἐπανάστασης γιὰ νὰ καταλάβουν καὶ πάλι τὴν ἐξουσία.

Ὁ στρατός, ὁ ὁποῖος ἀντιμετωπίζει σοβαρὰ προβλήματα ἐπιβολῆς στὴν κοινὴ γνώμη καὶ πειθαρχίας, ἔχει κι ἐκεῖνος ἀνάγκη ἀπὸ τὴ συμπαράσταση τῆς βενιζελικῆς παράταξης στὸ κίνημα. Ἡ ἔλλειψη ὅμως αὐτοπεποίθησης μέσα στοὺς κόλπους τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ μιὰ Ἑλλάδα οἰκονομικὰ κατεστραμένη καὶ μὲ ὀξὺ πρόβλημα ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων. Τὸ σημαντικότερο ρόλο διαδραματίζει ἡ ἀκραία παράταξη τῆς ἐπανάστασης ἡ ὁποία, προκειμένου ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ εὐθύνες, προσπαθεῖ νὰ καλλιεργήσει μέσα στὸ λαὸ ἕνα πνεῦμα ἐκδίκησης. Τὸ κόμμα τῶν φιλελευθέρων ἀκολουθεῖ τὴν πολιτικὴ αὐτή, γιατὶ δὲν διαθέτει τὴν ἀπαραίτητη δύναμη ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ τὴν ἀντικρούσει. Ἡ δικτατορία ποὺ ἐπέβαλε στὴ συνέχεια ὁ Πάγκαλος, ἀποτελεῖ τὴ φυσιολογικὴ ἐξέλιξη τῆς ὅλης κατάστασης.

Βρισκόμαστε ἑπομένως μπροστὰ στὴν ὕπαρξη δυὸ διαφορετικῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα ἑνώνει ἕνας κοινὸς παρονομαστής: ἡ διάθεση νὰ καλυφθοῦν οἱ εὐθύνες τῆς βενιζελικῆς παράταξης γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ μικρασιατικοῦ μετώπου τὸ 1919, καὶ οἱ συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες διαδραματίσθηκε μὲ τόσο ταπεινωτικὸ τρόπο ἡ ὑποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τρία χρόνια ἀργότερα. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ψυχολογικὴ κατάσταση πρέπει νὰ τοποθετήσει κανεὶς τὴν προσπάθεια ἀνεύρεσης ὑπευθύνων καὶ νὰ ἐξηγήσει τὶς αὐστηρὲς κυρώσεις ποὺ λήφθηκαν ἐναντίον τους.

Σημαντικότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τὴ διεθνὴ διπλωματία. Ἡ πτώση τοῦ μικρασιατικοῦ μετώπου δὲν ἔθεσε τέρμα, ὅπως θὰ μποροῦσε νὰ πιστέψει κανείς, στὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν Δυνάμεων γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ διαμελισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σὲ ζῶνες ἐπιρροῆς. Ἐνίσχυσε ἀντίθετα τὴν πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε ἡ κάθε μία ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Μὲ τὴ στάση ποὺ υἱοθετεῖ ἀπέναντι στὰ γεγονότα τῆς Ἀθήνας, ἡ Ἀγγλία συνεχίζει τὴν αἰνιγματικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐφήρμοζε ἀπὸ τὸ 1920. Τὴν κατάρρευση τοῦ μετώπου διαδέχεται κυβερνητικὴ κρίση μὲ τὴν ἀνατροπὴ τῆς κυβέρνησης Lloyd George, ἡ ὁποία γίνεται, χωρὶς καθυστέρηση, ἀντικείμενο κριτικῆς γιὰ τὶς σχέσεις της μὲ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ-ἀρχὴ τῆς μικρασιατικῆς περιπέτειας. Τὸ μόνο σημεῖο ὅπου ἡ κυβέρνηση τοῦ Λονδίνου ἐπεμβαίνει μὲ ἀποφασιστικότητα, εἶναι στὴν προσπάθεια τῆς διάσωσης τῶν κατηγορούμενων Ἑλλήνων ὑπουργῶν. Μήπως ὅμως δὲν πρόκειται καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ γιὰ μιὰ θέση ποὺ ὑπαγορεύεται ἀπὸ ἀπώτερους σκοπούς; Γιατὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν ἕξι βάζει τὴ σφραγίδα της στὴν ὅλη τραγωδία ὅπου ἡ Ἀγγλία ἔχει ἤδη παίξει στὴν οὐσία ρόλο πρωταγωνιστῆ.

Ἀπὸ τὶς ἀντίπαλες δυνάμεις, ἡ Ἰταλία συγκεντρώνει ὅσο ποτὲ τὰ βλήματά

της ἐναντίον τῆς Βενιζελικῆς πολιτικῆς. Παρόλο ποὺ ὁ ἑλληνικὸς ἀνταγωνισμὸς ἔχει πιὰ ἐκλείψει ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα περιέχει κινδύνους ἀναζωπύρωσης τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς στὴν ὁποία πρέπει, γιὰ τὰ ἰταλικὰ συμφέροντα, νὰ δοθεῖ ἕνα τελειωτικὸ κτύπημα. Ἡ κυβέρνηση τῆς Ρώμης δὲν μποροῦσε νὰ φαντασθεῖ καταλληλότερες συνθῆκες γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σχεδίου της.

Ἡ Γαλλία, τέλος, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ στάση ἐξεζητημένης διακριτικότητας ἀπέναντι στὰ γεγονότα τῆς Ἀθήνας. Θὰ ἦταν σφάλμα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἀντιμετώπισε τὴν ὅλη ὑπόθεση σὰν ἕνας ἀντικειμενικὸς παρατηρητής. Ἡ ἑλληνικὴ καταστροφή, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε κυρίως σημαντικὸ πλῆγμα στὴν ἐξάπλωση τῆς βρεττανικῆς ἐπιρροῆς στὴ Μικρὰ Ἀσία, τοποθέτησε τὴν κυβέρνηση τοῦ Παρισιοῦ σὲ θέση ἰσχύος, ἀπὸ τὴν ὁποία παρακολουθεῖ μὲ ὀλύμπια ψυχραιμία καὶ κυνισμό, τὴν ἀποτυχία τῶν κυριότερων ἀνταγωνιστῶν της.

Οἱ σχέσεις τῆς Γαλλίας μὲ τὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦν γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κλασσικὸ παράδειγμα τοῦ φαινομένου τῆς ἄνισης διπλωματίας, ὅπου μιὰ μεγάλη Δύναμη δὲν διστάζει νὰ θυσιάσει τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ τὸ κρίνει ἀπαραίτητο γιὰ τὰ συμφέροντά της ἕνα μικρὸ καὶ ἀδύναμο σύμμαχο, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ ἐσήμαινε τὴν ἐξόντωση χιλιάδων καὶ χιλιάδων Ἑλλήνων τῆς Μικρασίας καὶ τὸν ξεριζωμὸ 1,5 περίπου ἄλλου ἑκατομμυρίου, ποὺ τερμάτιζε μιὰ γιὰ πάντα τὴν παρουσία ἐπὶ 30 αἰῶνες τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ Μικρασιατικὸ Χῶρο.

Ἀθήνα, Μάρτιος 1979 ΓΙΑΝΝΗΣ Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ